

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XII (2014)

Jacek Zieliński

Konflikt o Górski Karabach i próby jego rozwiązania

Zakończenie pierwszej wojny światowej i początki władzy radzieckiej na Zakaukaziu

Złożone są losy Górskiego Karabachu. Jego historia powstawała na początku XX w. jako wypadkowa interesów międzynarodowych Rosji, jakie zarysowały się w wyniku pierwszej wojny światowej i kształtującej się polityki, narodowościowej Józefa Stalina, oraz interesów Turcji na tym obszarze. Celem Rosji Radzieckiej było uzyskanie wyjścia na obszar Morza Śródziemnego. To zaś wymagało opanowania Zachodniej Armenii, cieśnin Bosfor i Dardanele. W interesie Turcji pozostawało urzeczywistnienie idei panturkizmu poprzez m.in. przyłączenie do jej terytoriów Zakaukazia, południowych obszarów Rosji i Azji Środkowej aż do Altaju¹. W tym układzie interesy Ormian były początkowo zbieżne z interesami Rosji carskiej, która wspierała ich oddolne ruchy narodowe. Jednak 27 lutego 1917 r. doszło w Rosji do drugiej burżuazyjno-demokratycznej rewolucji i powstania Rządu Tymczasowego oraz powołania na Zakaukaziu Szczególnego Komitetu Zakaukaskiego (OZaKom, *Osobyj Zakawkazskij Komitet*). Obszary Zachodniej Armenii zajęte w czasie wojny przez wojska rosyjskie otrzymały specjalny status, powrócili uchodźcy i wybrano Narodową Radę Zachodnich Ormian (*Nacionalnyj Sowiet Zapadnych Armian*). W październiku 1917 roku doszło w Rosji do kolejnej rewolucji. Tym razem władzę przejęli bolszewicy. Nie dotyczyło to jednak obszarów Zakaukazia. Podpisano zawieszenie broni m.in. z sojusznikiem Niemiec – Turcją. Zgodnie z proklamowanym prawem narodów Rosji carskiej do samookreślenia i utworzenia narodowych państw, 29 grudnia 1917 r. rząd radziecki wydał dekret, przyznając takie prawo Zachodniej Armenii. Skorzystanie z niego w ówczesnych warunkach nie było jednak możliwe. Na mocy traktatu brzesko-litewskiego (z 3 marca 1918 r.), podpisanego przez Niemcy i Rosję Ra-

---

¹ Skrajnym przypadkiem realizacji dążeń był genocyd ludności ormiańskiej z 1915 roku, kiedy wymordowano 1,5 mln ludzi. Odbywało się to z pomocą państw trójprzymierza, w tym oficerów niemieckich dowodzących oddziałami tureckimi. Szerzej: A. Chaczikjan, *Istorija Armenii (kratkij očerok)*, Jerewan 2009, s. 155 i nast. Też: *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politiki, Dokumenty i kommentarij*, t. 2, red. R. Mielikjan, Moskwa 2009.

dziecką, ta ostatnia miała wycofać wojska z Zachodniej Armenii i przekazać Turcji Kars, Ardagan i Batumi. Rozgorzały walki. Dnia 10 lutego 1918 r. w Tyflisie (Tbilisi) rozpoczął obrady Sejm zakaukaski i przystąpiono do rozmów pokojowych z Turcją. Turcja, stojąc na stanowisku, że Zachodnia Armenia jest jej integralną częścią, zażądała potwierdzenia przez Sejm oderwania jej od Rosji. Chodziło o uzyskanie bezpośredniego dostępu do ropy naftowej w Baku. Przy sprzeciwie posłów armeńskich wypełniono jej wolę (9 kwietnia 1918 r.) i proklamowano powstanie Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej, która wkrótce upadła. W konsekwencji, 26 maja 1918 r. Gruzja proklamowała niepodległość. Dzień później podobny krok uczynił Azerbejdżan i 28 maja 1918 r. – Armenia. W Batumi rozpoczęto rozmowy pokojowe z Turcją (4 VI 1918 r.). Ich wynik był dla Ormian niekorzystny. Republika Armenii pozostała co prawda niepodległym państwem, ale utraciła część obszarów wokół jeziora Sewan. Turcy uzyskali kontrolę nad polityką zagraniczną i komunikacją Armenii, co umożliwiło im zajęcie Baku. Sytuacja trwała do kapitulacji Turcji w I wojnie światowej. Unieważniono traktat brzesko-litewski i batumski, a Zachodnia Armenia znalazła się formalnie pod jurysdykcją państw Entanty. Nie zażegnało to konfliktów i nie uregulowało sytuacji Karabachu. Miejsce Turcji na krótko zajęli Anglicy, którzy podobnie jak ich poprzednicy (Rosja i Turcja) zainteresowani byli bakińskimi złożami ropy. Sprzyjało to rozwiązaniu sprawy Karabachu, Nachiczewania i Zanzeguru na korzyść Azerów. W tej sytuacji ludność ormiańska z Karabachu (stanowiła 90% całej populacji tego obszaru) zwróciła się pod koniec 1918 r. do Armenii o uznanie ich obwodu za integralną część republiki. Do Karabachu wkroczyły zdelegalizowane dobrowolne dywizje ormiańskie. Wielka Brytania zażądała wycofania oddziałów pod groźbą potraktowania ich pobytu za akt wrogi wobec siebie, a Armenia proklamowała powstanie Niepodległej i Zjednoczonej Armenii (28 V 1919 r.). W sierpniu 1919 r. Azerbejdżan wymusił na delegatach na VII Zjazd Ormian Karabachu tymczasowego uznania pozostawania Karabachu w granicach Azerbejdżanu². Brytyjczycy opuścili zajmowane tereny i zaakceptowali tymczasowe ustanowienie na terenie Karabachu i Zanzegur azerskiego gubernatora, podkreślając, że stan ten nie przesądza o granicach. Sprawa przynależności Karabachu pojawiła się również na konferencji pokojowej w Paryżu (1919–1921), na której nastąpiło uznanie zarówno niepodległej Armenii, jak i niepodległego Azerbejdżanu. Z uwagi na nadal nieustabilizowaną sytuację w regionie uznanie to miało charakter *de facto*, a nie *de iure*³. W prowadzonej wówczas przez państwa Entanty korespondencji wskazywano, że uznanie to nie przesądza o ostatecznych granicach, jak i to,

---

² Nagornyj Karabach w międzynarodnom..., t. 2, s. 187.

³ Armenia dysponowała także uznaniem *de iure* po podpisaniu traktatu z Sevres. *Zakliuczenije direktora ministerstwa inostrannyh diel Wielikobritanii P. Mantu o międzynarodnom statusie Armenii posle podpisanija Siewrskogo mira, 1920 god*, [w:] *Nagornyj Karabach w międzynarodnom prawie i mirowoj politiki. Dokumenty i kommentarij*, t. 1, red. J. Barsegow, Moskwa 2008, s. 702.

że ustalenie granic będzie trudne, gdyż są obszary sporne: Zanzegur i Karabach⁴. Ten ostatni za każdym razem był traktowany jako część Armenii. Sporny charakter przynależności Karabachu akcentowali też przedstawiciele Armenii i Azerbejdżanu. Nieokreśloność granicy, a więc i niemożność określenia terytorialnej suwerenności, legła u podstaw nieprzyznania Azerbejdżanowi statusu członka Ligi Narodów⁵.

„Kwestia ormiańska”, poza konferencją paryską, rozpatrywana była też na konferencji sprzymierzeńców w San Remo (kwiecień 1920 r.). Jej uczestnicy poprosili wówczas Woodrowa Wilsona, aby Stany Zjednoczone wzięły na siebie mandat Armenii i wytyczyły granice państwa⁶. Kongres amerykański uznał co prawda niepodległość Armenii, ale nie wyraził zgody na mandat (1 kwietnia 1920 r.). Nie słabło zainteresowanie władzy radzieckiej obszarem Zakaukazia. Po proklamowaniu (28 kwietnia 1920 r.) radzieckiego Azerbejdżanu wybuchło proradzieckie powstanie w Armenii i 10 maja w Aleksandropolu (Giumri) powołano Radę Wojenno-Rewolucyjną, która ogłosiła przejęcie władzy⁷. Powstał kryzys gabinetowy, wprowadzono stan nadzwyczajny, zawieszono działalność parlamentu i rozpoczęto walkę z powstańcami, którzy nie uzyskawszy wsparcia Armii Czerwonej złożyli broń. Rosja cały czas wspierała jednak Azerbejdżan i Armia Czerwona zajęła Karabach oraz Zanzegur.

Pomimo paryskiego systemu mandatowego Armenia nadal znajdowała się pod faktycznym wpływem Turcji. Dnia 10 sierpnia 1920 r. państwa Entanty podpisały w Sevres pod Paryżem traktat pokojowy z Turcją. Na jego mocy Armenia miała być niepodległym państwem w granicach wyznaczonych przez Woodrowa Wilsona, a więc z dostępem do Morza Czarnego i obwodami Van, Bitlis, Trabzon, Erzurum. Sojusznicy nie określili jednak mechanizmów wprowadzenia w życie postanowień traktatowych. Wykorzystała to Turcja, w której do władzy doszedł Mustafa Kemal Atatürk, opowiadający za się narodową konsolidacją Turków. Do podpisania traktatu Turcja stała na wyczekujących pozycjach, obserwując reakcję Stanów Zjednoczonych i pozostałych państw Entanty. Niepewność budowało też zachowanie Rosji Radzieckiej zmierzającej do rozszerzenia strefy wpływów. Po podpisaniu traktatu sytuacja uległa zmianie. Turcja nie uznała go i nawiązała ściśle kontakty z Rosją Radziecką, oparte na wrogości do państw Entanty, a następnie –

---

⁴ Np. *Zapiska Ministerstwa Inostrannyh Dieł Wielikobritanii: Armenija i Kawkaz' otnositelno spornyh territorij, sientjabr 1920 g.*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 701.

⁵ *Rieszenije pjatogo komitietu Assamblii Ligi Nacij ob otklonienii prosby Azierbiejdżana o prinjatii w Ligu Nacij w swjazi s nalicziem territorialnych sporow ot 20 XI 1920*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 574. Armenia też nie została członkiem Ligi Narodów, ale w dyskusjach nie podkreślano nieuregulowanego charakteru granic, lecz obawy przed zobowiązaniami w zakresie gwarancji bezpieczeństwa Armenii, które powstałyby po nadaniu jej statusu członka Ligi Narodów.

⁶ W amerykańskim projekcie Armenia posiadała także porty czarnomorskie.

⁷ A. Chacikjan, *Istorija Armenii...*, s. 181.

28 września 1920 r. – zaatakowała Armenię, która 18 listopada podpisała rozejm⁸. Pomimo wspierania przez Rosję Radziecką pretensji terytorialnych Azerbejdżanu, Armenia zwróciła się do niej o pośrednictwo w rokowaniach. Zgoda Rosji warunkowana była przekazaniem władzy w Erewaniu bolszewikom. Stosunkowo szybko sformowano Komitet Rewolucyjny Armenii (*Riewolucyjnyj Komitet Armenii*, Riewkom), który wspierany przez wkraczającą z Azerbejdżanu Armię Czerwoną proklamował ustanowienie w Armenii władzy radzieckiej (29 września 1920 r.). Azerbejdżan, w geście poparcia dla Riewkomu uznał (30 listopada 1920 r.) Karabach, Nachiczewan i Zanzegur za integralną część Radzieckiej Armenii⁹. Jej ustanowienie w tak zarysowanych granicach w środowisku Ligi Narodów odebrano jako krok na drodze uregulowania przez bolszewików problemu Górnego Karabachu¹⁰. Zaprzestano sprzeciwu zbrojnego¹¹. Proklamowano Republikę Górnej Armenii (27 kwietnia 1921 r.). Generalnie, z punktu widzenia dalszych rozważań, na uwagę zasługuje fakt, że zarówno na konferencji pokojowej w Paryżu, jak i w ramach Ligi Narodów Karabach był rozpatrywany jako część Armenii, która w okresie przejściowym, a więc w praktyce do zrzeczenia się do niego praw na rzecz Armenii przez Azerbejdżan, traktowany był jako obszar będący międzynarodowym sporem terytorialnym. Przyłączenie go do Armenii w okresie sowietyzacji regionu potraktowane zostało jako przywrócenie integralności terytorialnej Armenii. Status Karabachu nie był rozpatrywany w kontekście ostatecznej przynależności do Azerbejdżanu¹².

W wyniku prowadzonych w Moskwie (26 luty – 16 marca 1921 r.) negocjacji między Rosją i Turcją podpisano traktat o przyjaźni i współpracy między obydwojema państwami. Rosja uznała w nim za integralną część Turcji obwód karski i region Surmalu, a Turcja zrzekła się na rzecz radzieckiego Azerbejdżanu praw do rejonu Nachiczewania, ale z klauzulą niemożności przekazania go stronie trzeciej¹³. Karabach, który faktycznie okupowała Armia Czerwona, *de iure* pozostawał pod jurysdykcją Azerbejdżanu. Moskiewskie ustalenia zostały potwierdzone przez Armenię, Azerbejdżan i Gruzję w traktacie zawartym na zakończenie konferencji Turcji i zakaukaskich republik radzieckich w Kars. Sprawa przynależności Karabachu stanęła na plenum Kaukaskiego Biura Partii Komunistycznej, które uznało go za część Armenii (4 lipca 1921 r.). Azerbejdżan nie dawał za wygraną i ostateczną decyzję miał podjąć Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku

---

⁸ Rozmowy pokojowe rozpoczęto 25 listopada w Aleksandropolu (dawniej Leninakan, obecnie Giumri).

⁹ Deklaracja Rewolucyjnego Komitetu Azerbejdżanu „O uznaniu Nagornego Karabachu, Zanzeguru i Nachiczewania za integralną część Armiańskiej SRR” z 30 XI 1920 r. Pełny tekst w języku ormiańskim: „Kommunist” (Erewań) z 7 XII 1920 r.

¹⁰ *Nagornyj Karabach...*, t. 2, s. 197.

¹¹ Jedynie w niezdobytym przez Armię Czerwoną Zanzegurze trwały walki powstańców, którzy domagali się przyłączenia jego oraz Karabachu do Armenii.

¹² *Nagornyj Karabach...*, t. 2, s. 183–197.

¹³ A. Chaczikjan, *Istorija Armenii...*, s. 188.

Radzieckiego (KC KPZR). Pod wpływem J. Stalina, Kaukaskie Biuro KPZR zmieniło zdanie (5 lipca 1921 r.) i postanowiło włączyć Karabach w skład Azerbejdżanu (ze stolicą w Szusze) jako obwód autonomiczny¹⁴. Zastosowano jednak rozwiązanie o charakterze politycznym, które w istocie od samego początku było potencjalnym zarzewiem sprzeczności i konfliktów, chociaż w pełni mieściło się w logice radzieckiej polityki narodowościowej i deklarowanej budowy nowego typu społeczeństwa i państwa. Decyzję przypisania Karabachu do Azerbejdżanu umotywowano więzami gospodarczymi Karabachu, ale uwzględniając jego skład narodowościowy, opowiedziano się za nadaniem mu statusu obwodu autonomicznego, a więc jednostki zbudowanej w oparciu o czynnik narodowościowy¹⁵.

Okres władzy radzieckiej

Okres władzy radzieckiej zmienił w wielu sferach sytuację w Autonomicznym Okręgu Górskiego Karabachu (*Nagorno-Karabchskij Awtonomnyj Okrug*, NKAO), nie rozwiązał jednak podstawowego sporu między Armenią i Azerbejdżanem. Aktualna pozostawała sprawa jego przynależności administracyjnej. Oficjalne prośby o przyłączenie Górskiego Karabachu do Armenii pojawiły się już nawet za rządów Józefa Stalina. We wrześniu 1945 r. Gregory Arutin (Arutinow), I Sekretarz KC Komunistycznej Partii (bolszewików) Armenii, wystosował do J. Stalina pismo, w którym w imieniu KC KP(b) Armenii i Sownarkomu republiki wnosił do KC Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) i rządu ZSRR kwestię włączenia Górskiego Karabachu w skład Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (Armeńska SSR)¹⁶. Podobne wnioski nasiliły się w pięćdziesiątą rocznicę genocydu Ormian (z 1915 r.). W 1965 r. około 45 tys. osób podpisało się pod petycją w sprawie gospodarczego i kulturowego rozwoju Karabachu. Zawierała ona także prośbę do władz ZSRR o przyłączenie Górskiego Karabachu do Armeńskiej SRR lub Rosyjskiej Federacyjnej SRR¹⁷. Petycja pobudziła dyskusje nie tylko w ZSRR, ale także w Turcji. Anton Koczinian, pierwszy Sekretarz Komunistycznej Partii Armenii, i Badal Muradian, przewodniczący Rady Ministrów Armeńskiej SRR skierowali (30 września 1966 r.) pismo do Komitetu Centralnego KPZR i Rady Ministrów ZSRR zawierające prośbę o przekazanie Nachiczewanu i Górskiego Karabachu pod jurysdykcję Armenii. W piśmie podkreślono, że zakończy to „nienaturalną sytuację kiedy małolicebny naród posiada dwie państwowości – jedną związkową armeń-

---

¹⁴ W czasie regulacji granic w 1923 r. rozdzielono Górski Karabach i Armenię, *Nagornyj Karabach. Istoriceszkaja sprawka*, Jerewan 1988, s. 32–34.

¹⁵ A. Chaczikjan, *Istorija Armenii...*, s. 191.

¹⁶ *Obraszczeniye I Sekretaria CK KP(b) Armenii G. Arutinowa k J. Stalinu o wniesieni CK KP i Sownarkomom Armenii na rassmotrienije CK WKP(b) i pravitelstwa SSSR woprosa o wkluczenii Nagornogo Karabacha w sostaw Armianskoj SSR w kaczestwie karabachskoj obłasti*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 657.

¹⁷ A. Kazinian, *Poligon Azierbiejżan*, Jerewan 2011, s. 469.

ską republikę i należący do niej autonomiczny obwód narodowy, ale w składzie innej republiki związkowej”¹⁸. W konsekwencji utworzono dwie komisje (Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Armenii i Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Azerbejdżanu) z zadaniem wypracowania projektu uregulowania sprawy NKAO. Prośba KC KP Armenii o odbycie spotkania (z 1967 r.) została przyjęta przez stronę azerską, ale – i tu wskazuje się na działanie Turcji – w terminie po zakończeniu urlopu Weli Achundowa (I Sekretarz KP Azerbejdżanu)¹⁹. Równocześnie miały miejsce wystąpienia przeciwko ludności ormiańskiej (lata 1966–1967) oraz tzw. pokojowa okupacja przez Azerbejdżan północno-wschodniej Armenii. Jej istotą była zmiana składu narodowego w regionach przygranicznych²⁰. Rola Turcji postrzegana jest w tym momencie w trzech wydarzeniach. Po pierwsze – w uaktywnieniu mediów, po drugie – w spotkaniu (w czasie urlopu) W. Achundowa z ambasadorem Turcji w Konstancy (Rumunia), po trzecie – w zgłoszonej (podobno) przez Fikrjata Tedeewa, I Sekretarza komitetu obwodowego Tatarskiej Autonomicznej SRR, inicjatywie zjednoczenia Tatarii z Baszkirią w jedną republikę²¹.

Sprawa Górskiego Karabachu powróciła na forum władz związkowych w latach siedemdziesiątych XX w. Stało się to za sprawą rozpatrywania przez Sekretariat Rady Ministrów ZSRR listów z republik (listopad 1977 r.). W przyjętym dokumencie Prezydium Rady Ministrów przyznało, że w wyniku historycznych uwarunkowań Górski Karabach został w przeszłości sztucznie przyłączony do Azerbejdżanu i uznało, że należy go przyłączyć do Armenii²². Jednak w czasie debat nad nowym tekstem Konstytucji ZSRR, z inicjatywy L. Breżniewa wniosek przewidujący przyłączenie Karabachu do Armenii nie był rozpatrywany²³.

Po powołaniu na Sekretarza Generalnego KC KPZR Michaiła Gorbaczowa, za inicjowaniu przez niego polityki przyspieszonego rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju i deklaracji Wiktora Czebrikowa w siedemdziesiątą rocznicę rewolucji październikowej o konieczności przeprowadzenia przebudowy (*pieriestrojki*)²⁴,

¹⁸ *Iz pisma CK KP i Sowietu Ministrow Armenii v CK KPSS otnositelno Nagornogo karabacha i Nachiczewanja ot 30 sentjabria 1966 g.*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 657.

¹⁹ W międzyczasie G. Alijew zwrócił się z prośbą do W. Achundowa, aby udał się on do Moskwy na rozmowy z L. Breżniewem. L. Breżniew doprowadził do unieważnienia decyzji KC KPZR o powołaniu komisji. „Bakinskij raboczi” z 12 XI 1999 r.

²⁰ W 1988 r. zawarto porozumienia między Armeńską SRR i Azerbejdżańską SRR o zwrocie 14 551 ha na linii Nojeberian–Meghri, A. Kazinian, *Poligon...*, s. 491.

²¹ Badacze wskazują na dążenie Turcji do zjednoczenia w działaniu turekojęzycznej ludności ZSRR (Baszkirzy zaliczają się do narodów tureckich) oraz stworzenia zagrożenia zmianami terytorialnymi w ramach ZSRR. A. Chaczikjan, *Istorija Armenii...*, s. 471.

²² *Zakliuczenije Prezidiuma Sowietu Ministrow SSSR po rezultatam rassmotrienia obraszczienij trudiaszczichsja s triebowanijem prisojedinenija Nagornogo Karabacha k Armianskoj SSR ot 23 nojabria 1977 g.*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 665.

²³ A. Kazinian, *Poligon...*, s. 489.

²⁴ Autorem słowa *pieriestrojka* – dla określenia procesów zachodzących w ZSRR w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. – nie jest, wbrew powszechnym sądom, Michaił Gorbaczow, ale Wiktor Czebrikow.

praktycznie we wszystkich zakładach produkcyjnych, kołchozach i sowchozach Karabachu odbyły się spotkania, na których zdecydowanie wypowiediano się o konieczności przyłączenia go do Armenii²⁵. W tym samym czasie o problemie przynależności Górskiego Karabachu przypomniał na konferencji w Paryżu (listopad 1987 r.) akademik Abel Aganbegian w obecności M. Gorbaczowa. W atmosferze hasel *piestrojki* i *głasnosti* zaczęły powstać pierwsze organizacje samostanowienia narodowego²⁶. Odpowiedzią władz azerskich były m.in. wystąpienia przeciwko ludności ormiańskiej, organizowane pod pretekstem reakcji na podobne działania Ormian wobec ludności azerskiej²⁷. Zapoczątkowano je 1 grudnia 1987 r. we wsi Czardachli, uznawanej powszechnie jako centrum patriotyzmu ormiańskiego²⁸. W odpowiedzi M. Asadow, szef szamchorskiego rejonu Azerbejdżańskiej SRR, udał się do Moskwy. Wystosowano pisma do prokuratora generalnego Alieksandra Riekunkowa oraz ministra spraw wewnętrznych Alieksandra Własowa²⁹. Działania te nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Gazeta „Izwestija” podjęła nawet próbę opisanie sytuacji w Górskim Karabachu, ale artykuł nie został dopuszczony do publikacji i z opóźnieniem ukazał się na łamach „Sielskoj Żizni”³⁰. Kolejne akcje wymierzone przeciwko Ormianom w Azerbejdżanie miały miejsce w lutym 1988 r. w Sumgaicie oraz w styczniu 1990 r. w Baku.

W dniu 20 lutego 1988 r. na sesji komitetu obwodowego Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu (AOGK) przyjęto apel, w którym wyrażono dążenie do przekazania obwodu Armenii³¹. Żądanie oficjalnie poparł obwodowy komitet KP AOGK Azerbejdżańskiej SRR (17 marca 1988 r.)³² i Rada Najwyższa Armeńskiej SRR

---

²⁵ *Nagornyj Karabach. Istoriceszkaja...*, s. 59.

²⁶ E. Ismailow, *Oczerki po istorii Azierbiejdżana*, Moskwa 2010, s. 391.

²⁷ Wskazywano na rzekomo mające miejsce wydarzenia w kafarskim (kapańskim) rejonie Armenii. W literaturze ormiańskiej i karabaskiej wskazuje się jednak częściej na decyzję komitetu obwodowego Górskiego Karabachu z 20 lutego 1988 r., zawierającą dążenie do przyłączenia Karabachu do Armenii. Np. A. Kazinian, *Poligon...*

²⁸ Wieś ormiańska w szamchorskim rejonie Azerbejdżańskiej SRR, zamieszкана przez 750 rodzin. Urodziło się w niej dwóch przyszłych generałów (Iwan Bagramian i Amazasp Babadżanian oraz około 200 oficerów Armii Czerwonej, „Sielskaja Żizn”, 24 XII 1987. Kontynuowane były w 1988 r.

²⁹ www.sumgait.info, dostęp 08.01.2013.

³⁰ „Sielskaja Żizn”, 24 XII 1987.

³¹ *Rieszenije Wnieoczerednoj Siessii Sowieta Narodnych Dieputatow NKAO XX sozywa o chodatajstwie pieried Wierchownymi Sowietami Azierbiejdżanskoj SSR i Armianskoj SSR o pieriedacze NKAO iz sostawa Azeerbejdżanskoj SSR w sostaw Armjanskoj, SSR*, „Sowietskij Karabach”, 21 II 1988. Też: *Nagornyj Karabach. Istoriceszkaja...*, s. 59 i 88; „Izwestija”, 17 VI 1988.

³² *Postanowlienije Plienuma Nagorno-karabachskogo obkoma KP Azierbiejdżana o podierzkie triebowanij nasielienija awtonomnoj oblasti prisoiedinit NKAO k Armianskoj SSR ot 20 fiewralia 1988 g.*, „Sowietskij Karabach” (Stepanakert), 17 III 1988.

(15 czerwca 1988 r.)³³. Jednak zarówno Prezydium Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR (13 czerwca 1988 r.), jak i VII sesja Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR, uznały to dążenie za nie do przyjęcia. Na ulice Stepanakertu (stolicy AOGK) z podobnymi żądaniem wyszło około 45 tysięcy ludzi³⁴. Sytuacja była na tyle napięta, że na nadzwyczajnej sesji Rady Deputowanych Ludowych AOGK przyjęto uchwałę, w której stwierdzono, że dla stabilizacji sytuacji i pozytywnego rozwiązania problemu Karabachu niezbędne jest jak najszybsze podporządkowanie obwodu autonomicznego rządowi ZSRR³⁵. Manifestacje odbywały się też w Armenii³⁶, w której odrodzenie, w ramach procesów przebudowy, nie opierało się na idei niepodległości, ale zjednoczenia Górskiego Karabachu z Armenią³⁷. Skandowano z flagami ZSRR, portretami Włodzimierza Lenina, M. Gorbaczowa i hasłami „Za przebudowę, demokratyzację i *glasnost*”³⁸. Urzeczywistnienie suwerenności utożsamiano z otrzymaniem rekompensaty za straty i poniżenia, jakich doznał naród ormiański w 1915 r. ze strony Turków. Podejście takie powstało pod bezpośrednim wpływem myśli politycznej diaspory ormiańskiej, z charakterystycznym dla niej antytyrkiem, a nie nastrojami antyradzieckimi³⁹. Potwierdził to wywodzący się z ruchu Dasznaków G. Maruchian: „Chciałbym poinformować Pana Gorbaczowa, że głównym celem naszej polityki w Armenii jest pobudzenie ruchu arcachskiego w dojrzałym politycznie kierunku, który wyklucza nastroje antyradzieckie i antyrosyjskie”⁴⁰. Media początkowo zignorowały wydarzenia w Karabachu, aby następnie przedstawić je jako działania ekstremistów⁴¹.

---

³³ *Postanowlienije Wierchownogo Sowjeta Armianskoj SSR o rieszenii wnieoczieriednoj sessii oblastnogo sowjeta narodnych dieputatow NKAO Azierbejdżanskoj SSS ot 20 fiewralia 1988 g „o chodatajstwie pieried Wierchownymi Sowietami Azierbejdżanskoj SSR i Armianskoj SSR o pieriedacze NKAO iz sostawa Azierbejdżanskoj SSR w sostaw Armjanskoj SSR ot 15 ijunia 1988 g, „Kommunist” (Erewan), 16 VI 1988.*

³⁴ „Izwiestija”, 26 II 1988, „Litieraturnaja Gazieta”, nr 8, 27 II 1991.

³⁵ *Rieszenije wnieoczieriednoj sessii Sowjeta Narodnych Dieputatow NKAO 20-togo sozywa O słoziwszejsja w oblasti obstanowkie i mierach po jejo stabilizacji ot 21 ijunia 1988 g., „Sowietskij Karabach” (Erewań), 23 VI 1988.*

³⁶ Szczegółowo: K. Wojewodskij, *Pierestrojka w karabachskom zierkale*, „Pro Armenia”, 1993, nr 1, s. 3.

³⁷ E. Oganiesjan, *Wiek borby*, München–Moskwa 1991, s. 561.

³⁸ *Nagornyj Karabach. Istoriceszkaja...*, s. 60.

³⁹ D. Furman, *Armianskoje Nacjonalnoje Dwiżenije. Istorija i psichotogija*, „Swobodnaja Mysl” 1992, nr 16, s. 30.

⁴⁰ E. Oganiesjan, *Wiek borby...*, s. 679.

⁴¹ M.in. przewodniczący Radzieckiego Komitetu Obrony Pokoju I. Borowik w audycji telewizyjnej „Pozycja”, [w:] *Nagornyj Karabach. Istoriceszkaja...*, s. 61, 69.

Zarządzanie konfliktem i eskalacja napięcia. Lata 1988–1991

W opisie czynników zakłócających stabilność funkcjonowania systemu politycznego przyjęło się używać pojęć: „sprzeczność”, jako obiektywnej relacji co najmniej dwóch stanów faktycznych lub cech rzeczywistości, jakie przeciwstawiają się sobie i równocześnie współistnieją ze sobą, oraz „konflikt”, rozumianego jako układ skierowanych przeciw sobie działań co najmniej dwóch podmiotów grupowych lub indywidualnych, dążących do realizacji własnych interesów i napotykających przeciwdziałanie z drugiej strony. O przerodzeniu się sprzeczności w konflikt decyduje dynamika przebiegu sprzeczności, jej społeczna percepcja oraz zastosowane sposoby jej rozwiązania. Może to wpłynąć na instytucjonalizację interesów i doprowadzić do otwartego konfliktu⁴², przy czym raz użyta siła ma tendencję do przeradzania się w system⁴³, a sam konflikt może być zarówno rozwiązaniem sprzeczności, jak i formą legalizacji nierozwiązanej sprzeczności⁴⁴. Wystąpienie konfliktu wymaga zatem równoczesnego zaistnienia czterech stanów. Są nimi: 1) określony stan świadomości pozwalający uświadomić sobie nienormalność istniejącej sytuacji i gotowy przyjąć ideę nowego porządku lub naprawy starego, 2) realnie istniejąca sprzeczność wpływająca na życie ludzi i postrzegana przez nich jako negatywne zjawisko, 3) istnienie sił społecznych zdolnych do wyrażenia tej sprzeczności i wykorzystania jej do aktywizacji społeczeństwa, 4) określona reakcja sił reprezentujących dotychczasowy porządek prawny⁴⁵. Z reguły kiedy mówimy o losie sprzeczności (kryzysu), wskazujemy na zachowanie się obu zainteresowanych stron, a gdy mówimy o zarządzaniu sprzecznością (kryzysu), wskazujemy na element zewnętrzny. W istocie jest to modelowe podejście i podział ten należy uznać za wyjątek, a nie za regułę. Podmioty będące stronami sprzeczności (konfliktu) są za każdym razem aktywnymi jej kreatorami i mają własne plany wykorzystania istniejących napięć, które nie zawsze muszą iść w kierunku jego rozwiązania⁴⁶. Faktem jest, że w sytuacji pełnego uzależnienia podmiotów sprzeczności od trzeciej siły, która dysponuje wszystkimi środkami i mechanizmami zarządzania, to ona zaczyna odgrywać rolę pierwszoplanową.

A. Zachowanie władz związkowych

W sytuacji pretensji stron wobec politycznie motywowanej i powstałej w przeszłości na szczeblu władzy związkowej sytuacji, władze ZSRR od samego początku znajdowały się w złożonej sytuacji. Wyzwaniem, jakie stało przed nimi w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w., było utrzymanie państwa radzieckiego w dotych-

---

⁴² Z wypowiedzi A. Łapina, *Konflikty w obszczestwie*, „Krughyj stoł ucziornyh”, „Obszczestwiennyje Nauki i Sowriemiennost” 1991, nr 1, s. 52.

⁴³ Z wypowiedzi S. Kudriawcewa, *ibidem*, s. 51.

⁴⁴ Z wypowiedzi S. Narimowa, *ibidem*, s. 53.

⁴⁵ Szerzej: L.F. Carrel, *Grundsätze der Führung in, nach und von der Krise*, Zürich 2004.

⁴⁶ *Siewiernyj Kawkaz: problemy ekonomiki i polityki*, red. A. Jazykowa, Moskwa 2008, s. 33.

czasowym kształcie i uefektywnienie systemu sprawowania władzy oraz gospodarowania. Rozwiązanie problemu Karabachu, podobnie jak i innych sporów oraz konfliktów, które wówczas odżyły, rozpatrywane było w kategoriach zarządzania kryzysem, w momencie gdy odbiór społeczny postrzegał go przez pryzmat uwikłań historycznych i powstałych w przeszłości niesprawiedliwości⁴⁷. W tym układzie, opowiedzenie się przez władze związkowe po którejkolwiek ze stron oznaczało powstanie sytuacji konfliktowej z pozostałymi stronami⁴⁸. Złożoność sytuacji potęgował fakt, że nawet w ramach sterowanej polityki *glasnosti* główne oskarżenia skierowane były na wypaczenia powstałe w okresie rządów J. Stalina – autora zrealizowanej polityki narodowościowej w ZSRR. Jakiegokolwiek zadośćuczynienie wobec jednego narodu prowadziłyby do wewnętrznej destrukcji istniejącego układu narodowo-terytorialnego i administracyjno-terytorialnego kraju. Zanim sprawa Karabachu stała się przedmiotem dyskusji we władzach związkowych, 20 lutego 1988 r. na sesji rady obwodowej AOGK przyjęto pismo do władz Azerbejdżańskiej SRR z wnioskiem o przeanalizowanie statusu obwodu⁴⁹. Pierwsza znacząca dyskusja nad problemem Karabachu odbyła się w czasie obrad Komitetu Centralnego KPZR w dniu 21 lutego 1988 r. Przyjęta uchwała niczym nie różniła się od wcześniejszych dokumentów i zawierała znane stwierdzenia, np. „działania i żądania skierowane na rewizję istniejącego ustroju narodowo-terytorialnego są sprzeczne z interesami ludu pracującego Azerbejdżanu i Armenii”⁵⁰. Nie spełniało to jednak oczekiwań Ormian i do Erewania skierowano delegację z dwoma sekretarzami KC KPZR: Włodzimirem Dołgichem i Anatolijem Łukianowem. Zadeklarowali oni gotowość władz partyjnych do ponownego rozpatrzenia przyjętej uchwały, a także zapewnili o zawartej w piśmie „Do ludzi pracy, do narodów Azerbejdżanu i Armenii w związku z wydarzeniami w Górskim Karabachu i wokół niego” otwartości M. Gorbaczowa na dialog⁵¹. Znalazło się w nim m.in. stwierdzenie, że „istota leninowskiej polityki narodowej polega na tym, aby każdy człowiek, każdy naród, mógł swobodnie rozwijać się/zaspokajać swoje potrzeby we wszystkich sferach życia społeczno-politycznego, w ojczystym języku i kulturze”. Opublikowanie stanowiska KC KPZR i pisma M. Gorbaczowa doprowadziło do przerwania strajków i manifestacji w Armenii (27 lutego 1988 r.)⁵². Z odmienną reakcją opublikowanie tych dokumentów spo-

⁴⁷ W późniejszym czasie badacze podkreślali, że deklarowana *glasnost* oznaczała jedynie możliwość badania zagadnień, ale nie publikowania ich wyników.

⁴⁸ M. Gorbaczow w jednym ze swoich wystąpień w przededniu 1990 r. stwierdził, że kwestię AOGK trzeba rozpatrywać w kontekście losu 200 tys. Ormian zamieszkujących Baku. A. Kazinian, *Poligon...*, s. 520.

⁴⁹ E. Ismailow, *Oczerki istorii...*, s. 391.

⁵⁰ Informacja o decyzji KC zawarta została w komunikacie TASS z 24 lutego 1988 r. i opublikowana na łamach dziennika „Izwestija”, 26 II 1988.

⁵¹ Szerzej: K. Wojewodskij, *Pieriestrojka w karabachskom...*, s. 3.

⁵² Decyzja oraz pismo odczytał (26 II 1988 r.) w telewizji armeńskiej W. Dołgich. Kilka dni później poinformował o tym dziennik „Izwestija” i opublikował pismo M. Gorbaczowa; *Obraszczeniye Gienieralnogo Siekrietarja CK KPSS, Michaiła S. Gorbaczowa k trudjaszczimsja,*

tkoło się w Azerbejdżanie. Sytuację zaogniła wysłana do Azerbejdżanu delegacja KC KPZR na czele z sekretarzami KC Georgijem Razumowskim i Piotrem Demiczowem, nakłaniając do zaakceptowania stanowiska KC z 21 lutego 1988 r.⁵³. W Sumgaicie (28 lutego 1988 r.) doszło do masowych wystąpień przeciwko ludności ormiańskiej⁵⁴. Media poinformowały o tym dopiero 6 marca 1988 r., mówiąc o „chuligańskich elementach”, które „wciągnęły niedojrzałych ludzi działających pod wpływem kłamliwych słuchów” do działań sprzecznych z prawem, a sprawcy zostali aresztowani i wszczęto procesy karne⁵⁵. W podobnym duchu dyskutowano nad wydarzeniami na nadzwyczajnym posiedzeniu Biura Politycznego KC KPZR (29 lutego 1988 r.), któremu przewodniczył M. Gorbaczow⁵⁶. W czasie debaty Dmitrij Jazow, minister obrony narodowej ZSRR, za niezbędne uznał wprowadzenie w mieście stanu nadzwyczajnego, a sekretarz KC KPZR Aleksander Jakowlew – konieczność pokazania „rąk władzy”⁵⁷. Na wniosek M. Gorbaczowa zamiast wnioskowanego stanu wyjątkowego wprowadzono godzinę policyjną bez prawa wykorzystania broni. Obawiano się odwetu Ormian i uruchomienia reakcji łańcuchowej⁵⁸. Nie zmienia to faktu, że działania azerskie były w widoczny sposób nakierowane przeciwko deklarowanym wartościom przebudowy, podobnie jak i to, że władze związkowe działały opieszale i z dużym opóźnieniem zaangażowały wojsko do działania. Wydarzenia były na tyle znaczące, że Plenum KC KP Azerbejdżanu zwróciło się do KC KPZR z wnioskiem o powołanie specjalnej komisji ds. AOGK⁵⁹. W następnym miesiącu (17 marca 1988 r.) Plenum obwodowego komitetu partii Górskiego Karabachu poprosiło Biuro Polityczne KC KPZR o rozpatrzenie i pozytywne załatwienie sprawy przyłączenia AOGK do Armenii⁶⁰. W odpowiedzi KC KPZR wspólnie z Radą

---

k narodam Azerbejdżana i Armenii w swjazi s sobytijami w Nagornom Karabachie i wokrug niego, „Izwestija”, 29 II 1988.

⁵³ Nie bez znaczenia pozostawało poprzedzenie telewizyjnego wystąpienia P. Demiczewa projekcją filmu *Los (Rok)*, zawierającego sceny strzelania do manifestacji pokojowej. Zarówno Azerowie, jak i Ormianie zamieszkali w Azerbejdżanie odebrali to jako próbę zastraszenia ich przez władze związkowe. K. Wojewodskij, *Pieriestrojka w karabachskom...*, s. 4.

⁵⁴ Miejsca zamieszkania ludności ormiańskiej były dokładnie znane. Wcześniej, pod pretekstem potrzeb dokumentacyjnych dla systemu kartkowego przydziału żywności, zobowiązano mieszkańców do wypełnienia ankiety, która zawierała rubrykę „narodowość”. G. Ułubian, S. Zolian, A. Arszakjan, *Sumgait, gienocid... głasnost?*, Jeriewan 1989, s. 61.

⁵⁵ „Izwestija”, 6 III 1988.

⁵⁶ Przedstawioną w mediach ocenę pogromu w Sumgaicie M. Gorbaczow podtrzymał na posiedzeniu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR (18 VII 1988 r.), polemizując z próbami uznania wydarzeń w Sumgaicie za genocyd narodu, A. Kazinian, *Poligon...*, s. 508.

⁵⁷ „Rodina” 1994, nr 4, s. 82–90.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ „Kommunist” (Erewań), 28 II 1988.

⁶⁰ *Postanowlienije Plienuma Nagorno-Karabachskogo Obkoma KP Azerbejdżana o tryebowanii trudjaszichsja, kommunistow awtonomnoj oblasti po woprosu prisojedinenija NKAO k Armianskoj SSR ot 17 III 1988 g.*, „Sowietskij Karabach” (Stepanakert), 18 III 1988.

Ministrów ZSRR podjęły (24 marca 1988 r.) uchwałę „O środkach przyspieszenia rozwoju społeczno-ekonomicznego Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu Azerbejdżańskiej SRR na lata 1988–1995”. Skrytykowano funkcjonowanie władz republikańskich i obwodowych zarówno za spadek produkcji i obniżenie poziomu życia, jak i za brak przeciwdziałania przejawom nacjonalizmu oraz nieposzanowania uczuć narodowych przedstawicieli różnych narodów. Wezwano do samokrytyki, nagłaśniania nieprawidłowości i zmobilizowania mas do realizacji postanowień XXVII Zjazdu KPZR. Zastosowano zmodernizowaną w czasie *periestrojki* znaną z przeszłości technikę zarządzania sytuacją kryzysową – podział dychotomiczny na „dobrych” i „złych”⁶¹. Podkreślono doniosłość decyzji Zjazdu KPZR i działań prowadzonych przez Komitet Centralny oraz – to modernizacja z okresu *periestrojki* – skrytykowano republikańskie i obwodowe władze partyjne i lokalne; wskazano na twórczą siłę mas pracujących i destrukcyjną siłę ugrupowań prarodowych, których aktywność sprowadzona została do „nieodpowiedzialnych wezwania pojedynczych ekstremistycznie nastawionych osób”⁶². Dokonano zmian personalnych. W praktyce zaprezentowane stanowisko było po myśli Azerbejdżanu. Można je sprowadzić do stwierdzenia, że w warunkach istnienia jednolitego państwa związkowego nie ma podstaw dla podjęcia kwestii terytorialnej przynależności AOGK⁶³. Nie nastąpiła jednak ani normalizacja sytuacji w Górskim Karabachu, ani w stosunkach w ramach trójkąta: ZSRR–Armenia–Azerbejdżan. W tej sytuacji władza związkowa odwołała się do kolejnego elementu w ramach zarządzania konfliktem. Dnia 12 stycznia 1989 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR utworzyło dla zarządzania NKAO Komitet Szczególnego Zarządzania (*Komitiet osobogo uprawlienijsa*), podkreślając, że nie zmienia to dotychczasowego statusu AOGK jako obwodu autonomicznego w ramach Azerbejdżańskiej SRR. Na jego czele postawiono Arkadija Wolskiego⁶⁴. Faktycznie zlikwidowano autonomię terenu i wprowadzono

⁶¹ Szerzej o stosowanych metodach zarządzania kryzysami w okresie *periestrojki*: J. Zieliński, *Próby rozwiązywania konfliktów narodowościowych*, [w:] *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, red. E. Zieliński, Warszawa 1993, s. 189–220.

⁶² „Izwiestija”, 26 II 1988.

⁶³ E. Ismailow, *Oczerki po istorii Azierbiedzana*, Moskwa 2010, s. 392.

⁶⁴ *Soobszczenije o zasiedanii Priezidiuma Wierchownoego Sowjeta SSSR o priniatom im postanowlienijsu o wwiedienii w NKAO osoboj formy uprawlienijsa ot 12 janwarja 1989 g.*, „Prawda”, 13 I 1989; *Ukaz Priezidiuma Wierchownoego Sowjeta SSSR o wwiedienii osoboj formy uprawlienijsa w Nagorno-Karabachskoj awtonomnoj oblasti ot 12 I 1989 g.*, „Wiedomosti Wierchownoego Sowjeta SSSR” 1989, nr 3, s. 14. Dekret ten był przedmiotem prac Komisji Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR w sprawie jego zgodności z Konstytucją ZSRR, ale z uwagi na zlikwidowanie Komitetu, nie był ostatecznie poddany ocenie prawnej, chociaż Komisja podkreśliła, że Prezydium Rady Najwyższej ZSRR nie miało prawa wstrzymywać kompetencji obwodowych rad deputowanych ludowych. *Postanowlienijsa Komitietu Konstitucionnogo Nadzora SSSR Ob aktach Wierchownoego Sowjeta SSSR i jego Priezidiuma, Wierchownych Sowietow Azierbiedzanskoj SSR (Azierbiedzanskoj Riespubliki) i Armianskoj SSR (Riespubliki Armenijsa) o Nagorno-Karabachskoj Awtonomnoj Oblasti ot 28 XI 1991 r.*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 709.

dwuwładzę. Komitet miał podlegać bezpośrednio najwyższym organom władzy ZSRR. Jednostki realizujące zadania produkcyjne i zatrudniające ludność miały podlegać Komitetowi, ale w zakresie określonym przez Radę Ministrów ZSRR w porozumieniu z Radą Ministrów Azerbejdżańskiej SRR. Zlikwidowano obwodową Radę Deputowanych Ludowych AOGK i obwodowy Komitet Wykonawczy AOGK, których kompetencje przejął Komitet. Spotkało się to z niezadowolaniem obu stron. W praktyce oznaczało „krok wstecz” wobec krytykowanego istniejącego *status quo*. Utworzony Komitet otrzymał ponadto zadania, do realizacji których nie był przygotowany. Nie dano mu także organizacyjnej możliwości działania, nie licząc wsparcia wojska i sił bezpieczeństwa. Jego zaangażowanie w rozwiązywanie jakiegokolwiek konfliktu przyjmowano w regionie jako opowiedzenie się po jednej ze stron. Sam A. Wolski w wywiadzie dla „Litieraturnoj Gaziety” stwierdził: „Byłem raczej chłopcem do bicia niż przedstawicielem najwyższej władzy”⁶⁵.

Po rozwiązaniu Komitetu (28 listopada 1989 r.)⁶⁶ 12/13 stycznia 1990 r. doszło do kolejnych masowych wystąpień, które weszły do historii jako pogrom Ormian w Baku. Poprzedziło je wezwanie Frontu Ludowego Azerbejdżanu do oczyszczenia miasta z Ormian oraz usunięcia ze stanowiska I Sekretarza komunistycznej partii Azerbejdżanu Abdurachmana Wezirowa. Niepokoje trwały tydzień i objęły także obszary doliny Araratu. Akcja była przygotowana wcześniej i znane były adresy zamieszkania ludności narodowości ormiańskiej⁶⁷. Wkroczyły oddziały Armii Czerwonej⁶⁸. Sytuacja była jednak na tyle napięta, że M. Gorbaczow zdecydował się na wprowadzenie stanu nadzwyczajnego w Azerbejdżanie (decyzję zatwierdziło Prezydium Rady Najwyższej 15 stycznia 1990 r.)⁶⁹. Nie objęto nim jednak miasta Baku, a jedynie upoważniono Prezydium Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR, aby w sytuacji tego wymagającej podjąć niezbędne środki, w tym wprowadzić godzinę milicyjną. Przewodniczący Rady Związku Rady Najwyższej ZSRR Jewgienij Primakow w czasie wizyty w Baku zagwarantował, że postanowienia zawarte w dekrete zostaną wprowadzone w życie i będą podlegały szczególnemu nadzorowi⁷⁰.

---

⁶⁵ „Litieraturnaja Gazieta”, 27 II 1991, nr 8.

⁶⁶ „Moskowskije Nowosti”, 7 I 1990, nr 1.

⁶⁷ Wcześniej mieszkańcy Azerbejdżanu wypełniali ankiety dla potrzeb wydawania kartek żywnościowych, które zawierały rubrykę „narodowość”. A. Kamieniew, *Dietonator spo-koistwija*, „Uczitielskaja Gazieta” 1990, nr 5.

⁶⁸ A. Kazinian, *Poligon...*, s. 521 i n. W późniejszym okresie Azerbejdżan powołał w AOGK tzw. republikański Komitet Organizacyjny do spraw Górskiego Karabachu z dużymi kompetencjami zarządczymi. Azerscy autorzy wskazują, że wykonał on określoną pracę w sferze normalizacji sytuacji, ale równocześnie podkreślają, że jego władza sprowadzała się do budyńku, w którym miał siedzibę. E. Ismailow, *Oczerki...*, s. 402.

⁶⁹ *Ukaz Priezidiuma Wierchownogo Sowjeta SSSR Ob objawljenii czriezwyczajnogo położenija w Nagorno-Karabachskoj awtonomnoj oblasti i niekotorych drugich rajonach ot 15 janwaria 1990 g.*, „Izwestija”, 16 I 1990.

⁷⁰ Kilka dni później, 19 stycznia, M. Gorbaczow podpisał kolejny dekret, na mocy którego stan wyjątkowy wprowadzono także w Baku, z identycznymi obostrzeniami, które prze-

Problem AOGK znalazł się także na forum Parlamentu Europejskiego, który polecił, aby Rada Ministrów podjęła kroki broniące Ormian w kontaktach z władzami ZSRR⁷¹.

Sytuację dodatkowo skomplikowało uchwalenie 3 kwietnia 1990 r. ustawy ZSRR „O trybie rozwiązywania kwestii związanych z wyjściem republiki związkowej ze składu ZSRR”⁷² oraz ustawy ZSRR „O rozgraniczeniu kompetencji między Związkiem SRR i podmiotami federacji” (z 24 kwietnia 1990 r.)⁷³. Nastąpiło to w chwili, gdy nawet w elitach władzy nie skrywano wątpliwości co do możliwości utrzymania ZSRR jako całości, a europejska część ZSRR obrała kurs na samodzielny byt. Jej postanowienia były dalece niesprawne i wielu republikom nie dawały szansy na oddzielenie się od ZSRR. Zabrakło też przepisów wykonawczych. Mimo to należy ją uznać za doniosłą. Sprawiała, że zalegalizowane zostały dotychczas uznawane za antykonstytucyjne dążenia separatystyczne republik. Decyzja w tej sprawie miała być zgodna z wolą obywateli republiki, wyrażoną w drodze referendum, które rozprawić mogła republikańska rada najwyższa m.in. z własnej inicjatywy. Faktem pozostaje, że prowadzone wówczas debaty w ramach przygotowań do XIX Wszechzwiązkowej Konferencji Partyjnej nie dawały podstaw do jednoznacznego przewidzenia, czy trwające procesy będą kontynuowane, czy nastąpi powrót do przedgorbaczowowskich praktyk⁷⁴.

Ostatnim wspólnym działaniem władz związkowych i azerbejdzańskich była akcja „pierścień”, w ramach której wojska podległe ministerstwu obrony narodowej ZSRR i ministerstwu spraw wewnętrznych ZSRR, przy współdziałaniu oddziałów specjalnego назначения Azerbejdżanu (OMON), pomiędzy kwietniem i czerwcem 1991 r. deportowały z użyciem przemocy około 5000 osób z 19 wiosek (w pierwszej kolejności wioski Getaszen i Martunaszen)⁷⁵.

B. Zachowanie Armenii

W Armenii idea narodu stosunkowo szybko uformowała się w ogólnonarodowy ruch społeczny, obejmujący zarówno Ormian w Armenii oraz w innych republikach związkowych, jak i ormiańską diasporę poza granicami ZSRR. Bezpośrednią przy-

---

widywał dekret z 15 stycznia, z motywacją walki z ekstremistami i dążeniem do obrony ludności ormiańskiej. A. Kazinian, *Poligon...*, s. 522.

⁷¹ A. Kazinian, *Poligon...*, s. 523.

⁷² *Zakon SSSR o porjadke rieszenija woprosow swjazannyh s vychodom sojuznoj riepbliki iz SSSR ot 3 aprielia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchnownogo Sowjeta SSSR”, 15/1990, s. 252.

⁷³ *Zakon SSSR o razgraniczenii połnomoczij miezdu Sojuzom SSR i subiektami federacii ot 26 aprielia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchnownogo Sowjeta SSSR”, 19/1990, s. 329.

⁷⁴ Wydarzenia w Rydze i Wilnie z 1990 r.

⁷⁵ C. Cox, J. Eibner, *Ethnic Cleansing War in Nagorno Karabakh*, www.sumgait.info, dostęp 15.11.2012. Też: A. Kazinian, *Poligon...*, s. 538 i n.

czyną uaktywnienia się haseł narodowych były nasilające się na przełomie 1987 i 1988 roku pogromy ludności ormiańskiej w Azerbejdżanie. One też, a także brak efektywnych działań ze strony centrum, doprowadziły do tworzenia, począwszy od 1988 roku, narodowych ugrupowań zbrojnych. Skupiały one, według różnych ocen, od 40 do 140 tysięcy osób, które równocześnie realizowały zadania produkcyjne⁷⁶. Członków tych ugrupowań, podlegających w większości Radzie Koordynacyjnej, określano wspólną nazwą „Fidaini” (obrońcy ojczyzny), na wzór żołnierzy niepodległej Armenii (1917–1918). Najliczniejszą organizacją była Armeńska Armia Narodowa (AAN), skupiająca od 10 do 15 tysięcy osób. Głównym jej celem, według słów zastępcy dowódcy AAN, W. Wartaniana, była „obrona narodu przed wszelakimi wrogami”⁷⁷. Dnia 15 czerwca 1988 r. na sesji Rady Najwyższej Armeńskiej SSR przyjęto uchwałę akceptującą wejście NKAO w skład Armeńskiej SSR wraz z prośbą do Rady Najwyższej ZSRR o zaakceptowanie tego wniosku⁷⁸.

Począwszy od 1989 roku zarysowała się ewolucja celów ruchów narodowych w stronę haseł suwerenności. Wpłynęły na to co najmniej dwie sprawy. Pierwsza z nich to niespełnienie pokładanych w Moskwie, jako arbitrze w konflikcie z Azerbejdżanem, nadziei i podejmowane przez nią próby wycofania się z bezpośredniego udziału w wydarzeniach mających miejsce w regionie⁷⁹. Charakteryzując wnioski wyciągnięte z dotychczasowej orientacji politycznej, Lewon Ter-Petrosjan stwierdził: „Największe osiągnięcie, największa rewolucja w naszym myśleniu politycznym to odejście od czczej nadziei liczenia na drugiego, na opiekę innego państwa. W przeciągu 300 lat myśl polityczna narodu ormiańskiego zatruwana była

---

⁷⁶ G. Pjanych, *Kto oddast orużije*, „Moskowskije Nowosti”, 5 VIII 1990, nr 31.

⁷⁷ Ibidem. Też: D. Radyszewskij, *Fidaini*, „Moskowskije Nowosti”, 10 VI 1990, nr 23.

⁷⁸ *Postanowlienije Wierchownojo Sowieto Armiańskoj SSR O rieszenii wnioeczeriednoj Sessii obłastnogo Sowieto Narodnych Dieputatow Nagorno-Karabachskoj Awtonomnoj Obłasti Azierbiejdżanskoj SSR ot 20 fiewralia 1988 goda „O chodatajstwie pieried wierchowymi sowietami Azierbiejdżanskoj i Armianskoj SSR o pieriedacze Nagorno-Karabachskoj Awtonomnoj obłasti iz sostawa Azierbiejdżanskoj SSR w sostaw Armjanskoj SSR” ot 15 ijunia 1988 g.*, „Kommunist” (Erewań), 16 VI 1988.

⁷⁹ Rezygnacja z bezpośredniego zaangażowania w przebieg konfliktu nie oznaczała ani zgody na realizację przez Ormian w AOGK prawa do samostanowienia, ani rezygnacji z kreacji wydarzeń w tym regionie. W maju 1990 r. realna władza przeszła z centrum do republik. Litwa, Łotwa i Estonia proklamowały wyjście z ZSRR. Nad ogłoszeniem deklaracji suwerenności toczyły się dyskusje w Rosyjskiej Federacyjnej SRR. Kierunek podjęty przez Związek był dążeniem do zachowania armii jako jedynej i zarazem ostatniego podporządkowanego jemu transnarodowego i transrepublikańskiego czynnika wspólnoty. Potwierdza to wydanie 25 lipca 1990 r. przez Prezydenta ZSRR dekretu „O zakazie tworzenia zbrojnych ugrupowań nieprzewidzianych ustawodawstwem ZSRR i przejęciu broni w sytuacjach jej bezprawnego przechowywania”, *Ukaz Priezidenta SSSR O zaprieszczienii sozdanija woorużonnych formirowanij nie priedusmotriennych zakonodatielstwom SSSR i izjatii orużija w sluczaje jego niezakonnogo chranienija ot 25 ijulia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow i Wierchownojo Sowieto SSSR” 1990, nr 31, poz. 559. Też: „Prawda”, 26 VII 1990.

błędną ideą, że mocarstwa, w tym i Rosja, powinny realizować nasze narodowe zadania”⁸⁰.

Drugą sprawą to dojście w Armenii do władzy sił opozycyjnych (przewodniczącym parlamentu armeńskiego został L. Ter-Petrosjan, działacz opozycyjnego ruchu „Karabach”). Sprawą natury zasadniczej stało się doprowadzenie do stabilizacji sytuacji w kraju, kierowania stabilną, suwerenną Armenią. Świadectwem znaczenia tych nowych wartości była radykalna zmiana stanowiska wobec takich kwestii, jak stosunek do Azerbejdżanu i Turcji, Fidainów oraz idei zjednoczenia. Przewodniczący Rady Najwyższej, L. Ter-Petrosjan, w udzielonym korespondentowi „Moskowskich Nowosti” wywiadzie stwierdził: „Bez osiągnięcia stabilności nie będziemy poważnymi partnerami politycznymi ani dla Azerbejdżanu, ani dla Moskwy”⁸¹. Dotychczasowy wróg, w imię ustabilizowania sytuacji, uznany został za partnera politycznego. Podjęto równocześnie działania zmierzające do unormowania wymiany z Turcją i Iranem. Z własnej woli Armenia zrealizowała dekret Prezydenta ZSRR z 25 lipca 1990 r. „O zakazie tworzenia zbrojnych ugrupowań nieprzewidzianych ustawodawstwem ZSRR i przejściu broni w sytuacji bezprawnego jej przechowywania”, delegalizując 28 sierpnia 1990 r. Armeńską Armię Narodową. Dążeniem do stabilizacji uwarunkowane było także nieuznanie przez Armenię proklamowanej 10 grudnia 1991 r. przez AOGK niepodległości. Sama idea zjednoczenia pozostawała nadal aktualna, lecz zeszyła na drugi plan. Uchwalona 23 sierpnia 1990 r. przez Radę Najwyższą Armenii „Deklaracja o niepodległości Armenii”⁸² zapoczątkowała proces становienia niepodległej państwowości w granicach obejmujących obszar Górskiego Karabachu (odwołanie się do wspólnej uchwały Rady Najwyższej Armeńskiej SRR i Rady Narodowej Górskiego Karabachu z 1 grudnia 1989 roku „O zjednoczeniu Armeńskiej SRR z Górkim Karabachem”). Republika uznana została za „suwerenne państwo, posiadające zwierzchność władzy państwowej, niepodległość, równoprawność” (pkt 2). Na terytorium republiki obowiązywać miały jedynie ustawy republiki i jej konstytucja (pkt 2). Podmiotem państwowości uczyniono „Naród Republiki Armenii” (pkt 3). Wprowadzono obywatelstwo Republiki Armenii (pkt 4), flagę, hymn i herb (pkt 1). Zmieniono także nazwę państwa na „Republika Armenii”⁸³. Dla zapewnienia bezpieczeństwa republiki i nienaruszalności granic proklamowano utworzenie republikańskich sił zbrojnych, wojsk wewnętrznych

⁸⁰ „Niezawisimaja Gazieta”, 13 VIII 1992.

⁸¹ Wywiad L. Ter-Petrosjana dla korespondenta „Moskowskich Nowosti” D. Radyszewskiego, *Grażdańskiej wojny nie budżet*, „Moskowskije Nowosti”, 9 IX 1990, nr 36.

⁸² *Diekłaracija niezawisimosti Armienii ot 23 awgusta 1990*, „Gołos Armienii”, 25 VIII 1990. Też: *K sojuzu suwieriennych narodow. Sbornik dokumentow KPSS, zakonodatielnych aktow, diekłaracij, obraszczenij, priezidentskich ukazow, poswjaszczonnych problemie nacjonalno-gosudarswiennogo suwierienitieta*, Moskwa 1991, s. 162–165.

⁸³ Następnego dnia przyjęto ustawę Armeńskiej SRR *O zmianie nazwy Armeńskiej SRR*, która w oparciu o pkt 1 Deklaracji wprowadziła nową nazwę (art. 1), *Zakon Armianskoj SSR o pierieimienowanii Armjańskiej SSR ot 24 awgusta 1990*, „Gołos Armienii”, 25 VIII 1990. Też: *K sojuzu suwieriennych narodow...*, s. 165.

oraz organów bezpieczeństwa. Zagwarantowano przy tym prawo republiki do przejęcia części sił zbrojnych ZSRR (pkt 4). Obecność sił zbrojnych i baz wojskowych innych państw na terenie Armenii uzależniono od zgody Rady Najwyższej. W sferze stosunków międzynarodowych zapisano, że Armenia „jako podmiot prawa międzynarodowego, realizuje niezależną politykę zagraniczną” (pkt 6). Deklaracja ta, zgodnie z punktem 12, miała być „podstawą dla wypracowania Konstytucji Republiki Armenii i nowego ustawodawstwa republiki”.

Na 21 września 1991 r. rozpisano referendum w sprawie niepodległości republiki. Idea jego przeprowadzenia wynikała z zamiaru Armenii respektowania ustawodawstwa ZSRR i wystąpienia republiki ze składu ZSRR, zgodnie z ustawą z 3 kwietnia 1990 roku „O trybie rozwiązywania kwestii związanych z wyjściem republiki związkowej ze składu ZSRR”⁸⁴. W referendum wzięło udział 95% uprawnionych, z czego za niepodległością opowiedziało się 99%. 23 września 1991 roku Rada Najwyższa Armenii ostatecznie potwierdziła proklamowanie niepodległości Republiki Armenii⁸⁵. W październikowych (1992) wyborach prezydenckich Lewon Ter-Petrosjan uzyskał 83% głosów⁸⁶.

C. Zachowanie Azerbejdżanu

Przedstawione wcześniej uwarunkowania powstania Azerbejdżanu sprawiały, że Azerbejdżańską SRR opisuje się często w literaturze jako „bolszewicką apostazę młodotureckiego projektu, obramowaną socjalistycznym naszymnikiem w internacjonalistycznym opakowaniu”⁸⁷. W rzeczywistości odzwierciedlał on zasady, które legły u podstaw jego powstania i konsekwentnie wdrażał je w życie. Azerowie nie wykazywali silnych więzów narodowych i postrzegali siebie jako element wielkiej wspólnoty tureckiej. Ich konsolidacja mogła zatem odbywać się wyłącznie w oparciu o czynnik terytorialny i przeciwdziałanie przymusowej asymilacji. W tej sytuacji odrębność językowa i religijna Ormian była elementem destrukcyjnym, a ich dążenia do większej autonomii kulturowej – sprzeczne z interesem większości muzułmańskiej. Czynnik antyormiański i konieczność przeciwdziałania wpływom ormiańskim stanowiły ważny element mobilizacji Azerów. Potwierdza to fakt, że odegrał on kluczową rolę w powstaniu trzech kolejnych republik azerskich: mudzahedińskiego Azerbejdżanu w 1918 r. (pogrom ludności ormiańskiej w Baku, które następnie stało się stolicą państwa), radzieckiego Azerbejdżanu (ogłoszenie na I Zjeździe Narodów Wschodu wojny przeciwko Armenii i pogrom Ormian w Szuszi), współczesnego Azerbejdżanu (pogrom ludności ormiańskiej w Sumgaicie i Baku)⁸⁸.

---

⁸⁴ *Zakon SSSR O porjadke rieszenija woprosow swjazannyh s vychodom sojuznoj respubliki iz SSSR ot 3 aprielia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchownoho Sowjeta SSSR”, 1990, 15, s. 252.

⁸⁵ A. Chaczikian, *Istorija...*, s. 219, „Życie Warszawy”, 24 IX 1991.

⁸⁶ *Leksykon państw świata '93/94*, Dortmund–Warszawa 1993, s. 30.

⁸⁷ A. Kazinian, *Poligon...*, s. 527.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 528.

Treść posłania M. Gorbaczowa (z 26 lutego 1988 r.), podobnie jak decyzja Rady NKAO (z 17 marca 1988 r.), wyrażająca chęć połączenia z Armenią, używała w Azerbejdżanie wymiar powszechnego zagrożenia integralności terytorialnej republiki. Wkrótce – wzorem innych republik – powstał Ludowy Front Azerbejdżanu⁸⁹. Front, borykając się z wewnętrznymi rozłamami, nie odegrał jednak większej roli w dochodzeniu Azerbejdżanu do niepodległości. Rozbieżności widoczne były już w czasie zjazdu założycielskiego (16 czerwca 1989 r.)⁹⁰. Do końca istnienia ZSRR decydujący głos w Azerbejdżanie miały osoby związane z partią komunistyczną. Oceniając relacje między Frontem a partią, Iusif Gambarow, członek Zarządu Ludowego Frontu Azerbejdżanu, skonstatował: „Partia komunistyczna pod naciskiem (*sic!*) Ludowego Frontu Azerbejdżanu realizuje wszystkie podstawowe punkty programu sił demokratycznych. Co zaś się tyczy obecnych różnic między Frontem i partią, to nie mogą one trwać wiecznie. Wszystkie istniejące różnice można rozwiązać w negocjacjach”⁹¹.

Poszukując źródeł takiego stanu rzeczy, w pierwszej kolejności uwzględnienia wymaga mużułmański charakter społeczeństwa z silną, zhierarchizowaną strukturą, w której każdy posiada swoje miejsce. Pozycja I Sekretarza KC KP Azerbejdżanu Ajaza Mutalibowa wynikała nie z piastowanej funkcji partyjnej, ale przede wszystkim z miejsca, jakie zajmował w układzie rodowo-plemiennym Azerbejdżanu⁹². Zmiana przynależności obszarów republiki, podobnie jak wystąpienie przeciwko władzy, równoznaczna była z zanegowaniem tradycyjnych więzów i układów⁹³. Równocześnie utrzymanie dominacji (władzy) lub wystąpienie przeciwko niej możliwe było wyłącznie z odwołaniem się do środków siłowych, a te zapewniał Związek kierowany przez partię. Posłanie M. Gorbaczowa, zatwierdzenie przez Biuro Polityczne KC KPZR uchwały KC i Rady Ministrów ZSRR w sprawie przyspieszenia rozwoju AOGK budziły co prawda niezadowolenie władz, jednak interes władczy nie pozwalał im tego wyrażać. Podobnie w odniesieniu do uchwały Plenum komitetu obwodowego AOGK zawierającej prośbę o zmianę przynależności obwodu (z 17 marca 1988 r.), którą przyjęto jako godzącą w interesy Azerbejdżanu, to

⁸⁹ Zarejestrowany przez Radę Ministrów Azerbejdżańskiej SRR w październiku 1989 roku, *Jezięgodnik bolszoj sowietskoj enciklopedii, 1990*, Moskwa 1990, s. 100.

⁹⁰ Rejestracja nastąpiła dopiero 5 X 1989 r. E. Ismailow, *Oczerki...*, s. 397–398.

⁹¹ M. Safarin, *Protowosostojanije nie możet prodołżatsja wieczno. Narodnyj Front izbieżał raskoła*, „Niezawisimaja Gaziet”, 20 VII 1991.

⁹² Píše o tym m.in. K. Mroziewicz, *Pól sieroty po ZSRR*, „Polityka”, 8 II 1992, nr 6; A. Jamskow, *Nagornyj Karabach. Analiz priczin i putiej rieszienija nie-nacjonalnogo konflikta*, [w:] *Nacjonalnyje problemy w SSSR*, red. M. Gubogó, Moskwa 1991, s. 174.

⁹³ Tym wyjaśnić można, że w czasie wyborów do parlamentu (w 1990 r.) deputowanym został Gejdar Reza Ogly Alijew. Urodzony w Nachiczewaniu, był m.in. zastępcą przewodniczącego KGB Azerbejdżanu (1964–1967), przewodniczącym KGB Azerbejdżanu (1967–1969), I Sekretarzem KC KP Azerbejdżanu (1969–1982), członkiem Biura Politycznego KC KPZR (za czasów Jurija Andropowa), z którego został usunięty przez M. Gorbaczowa w 1985 roku, T. Kasumowa, *Azierbejdżan poslie wyborow*, „Trud”, 13 XI 1990.

jednak Prezydium Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR w uchwale „O dążeniu deputowanych rady deputowanych ludowych Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu o przekazaniu obwodu z Azerbejdżańskiej SRR w skład Armeńskiej SRR” zapisało jedynie, że działanie takie „pozostawałoby sprzeczne z interesami azerbejdżańskiej i ormiańskiej ludności, nie odpowiadałoby zadaniom umocnienia przyjaźni wszystkich narodów naszego kraju, zadaniom przebudowy”⁹⁴.

W takiej atmosferze 23 września 1989 r. uchwalono Ustawę Konstytucyjną Azerbejdżańskiej SRR „O suwerenności Azerbejdżańskiej SRR”⁹⁵. W odróżnieniu od podobnych aktów republik bałtyckich ZSRR, nie tworzyła nowego stanu prawnego, nie zawierała przepisu o proklamowaniu suwerenności republiki. Było to stanowisko republiki w zainicjowanej przez M. Gorbaczowa dyskusji nad projektem nowego układu związkowego⁹⁶. Pomijając szczegółową prezentację zawartych w niej przepisów, już w preambule podkreślono kierowanie się przy jej uchwaleniu zasadami zawartymi w układzie o stworzeniu ZSRR i przepisami Konstytucji ZSRR, dotyczącymi suwerenności republik radzieckich. Wskazano na konieczność wyeliminowania deformacji powstałych na skutek odejścia od „leninowskiej koncepcji radzieckiego państwa związkowego” oraz doprowadzenia do zgodności ustawodawstwa Azerbejdżańskiej SRR ze statusem republiki w składzie ZSRR. Azerbejdżan zdefiniowano jako suwerenną i socjalistyczną republikę w składzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (pkt. 1)⁹⁷. Słowo suwerenność zawarte w tytule ustawy miało zatem treść zgodną z konstytucjonalizmem radzieckim. Suwerenność oznaczała prawo do „samodzielnego realizowania przez Azerbejdżańską SRR najwyższej władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej na całym terytorium w interesie wielonarodowego ludu republiki” (pkt 1). Dopuszczono jej „ograniczenia wynikające z dobrowolnego delegowania ZSRR określonych spraw” (pkt 2). Ważnym przymiotem suwerenności uczyniono integralność terytorialną republiki: „suwerenność republiki rozpościera się na całe jej terytorium, obejmujące Nachiczewańską ASRR i Autonomiczny Obwód Górskiego Karabachu, które są nieodłączną częścią Azerbejdżanu”, „każda zmiana terytorium wymaga zgody wyrażonej w drodze referendum rozpisanego na mocy decyzji Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR” (pkt 5). W konsekwencji do wyłącznych kompetencji organów republiki zaliczono: 1) zapewnienie zgodności Konstytucji Nachiczewańskiej ASRR z Konstytucją

---

⁹⁴ *Postanowlienije Prezidiuma Wierchownoego Sowjeta Azierbejdżanskoj SSR O chodatajstwie deputatow sowieta narodnych dieputatow NKAO pieriedacze oblasti iz Azierbejdżanskoj SSR w sostaw Armianskoj SSR ot 13 ijunia 1988 g.*, „Bakinskij raboczij”, 14 VI 1988.

⁹⁵ *Konstitucjonnyj Zakon Azierbejdżańskoj SSR O suwierientietie Azierbejdżańskoj SSR ot 23 sientjabrja 1989 goda*, „Bakinskij raboczij”, 5 X 1989. Też: *K sojuzu suwieriennych narodow...*, s. 155–162.

⁹⁶ Pierwszy projekt opublikowano 24 listopada 1990 r., „Izwestija”, 24 XI 1990.

⁹⁷ W art. 76 Konstytucji ZSRR zapisano: „Republika związkowa jest suwerennym socjalistycznym państwem radzieckim, które połączyło się z innymi republikami radzieckimi w Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich”, *Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1978.

Azerbejdżańskiej SRR, 2) określenie organizacji i trybu działania najwyższych i terenowych organów władzy, 3) tworzenie i likwidowanie republik autonomicznych i obwodów autonomicznych, 4) kierowanie realizacją budżetu Nachiczewańskiej ASRR, AOGK, rejonów i miast podległych władzom republiki (pkt 12). Dla władz republiki zawarowano prawo ogłoszenia na całym (lub części) terytorium stanu wyjątkowego i wprowadzenia specjalnych form zarządzania. Jedynym odstępstwem od radzieckiego konstytucjonalizmu było przyznanie sobie prawa do nawiązywania bezpośrednich stosunków międzynarodowych z innymi państwami (pkt 14).

Zachowawczy charakter władz Azerbejdżanu ukazują wydarzenia po 3 kwietnia 1990 r., a więc po dniu, kiedy Rada Najwyższa ZSRR przyjęła ustawę o trybie rozwiązywania problemów związanych z wyjściem republiki związkowej z ZSRR, będącą *de facto* prawną podstawą do rozpadu imperium radzieckiego. W wyborach parlamentarnych (w 1990 r.) na 1190 ubiegających się o mandaty tylko 231 kandydatów reprezentowało Blok „Demokratyczny Azerbejdżan”, który zdobył ostatecznie 31 mandatów. Pozostałe 249 przypadło komunistom⁹⁸. Nie zyskały poparcia umiarkowane hasła opozycji wprowadzenia w kraju modelu tureckiego. Zdecydowała o tym w przeważającej mierze pogarszająca się sytuacja społeczno-ekonomiczna kraju, jak i wewnętrzne rozbieżności Ludowego Frontu Azerbejdżanu, a nie obowiązujące prawo wyjątkowe i tzw. intrygi polityczne⁹⁹. Sytuacja nie ulegała stabilizacji i 11 czerwca 1990 r. Rada Najwyższa Azerbejdżańskiej SRR wprowadziła stan nadzwyczajny na granicy z Armenią¹⁰⁰. Azerbejdżan jako jedyna republika kaukaska postanowił uczestniczyć w ogólnozwiązkowym referendum w sprawie zachowania odnowionego Związku jako federacji równoprawnych suwerennych socjalistycznych republik (254 deputowanych – „za”, 43 – „przeciw”¹⁰¹). Panowało przekonanie, że w sytuacji jego zbojkotowania przez Armenię zmieni się stosunek władz związkowych do istniejącego konfliktu oraz umocni się pozycja władz Azerbejdżanu w relacjach z ZSRR¹⁰². Do urn (17 marca 1991 r.) stawiło się 75% uprawnionych, z których 93% opowiedziało się za utrzymaniem odnowionego ZSRR¹⁰³. Ponadto Ajaz Mutalibow w czasie puczu sierpniowego (z 30 sierpnia 1991 r.) opowiedział się po stronie Głównego Komitetu Sytuacji Nadzwyczajnej (*Głównyj Komitet*

---

⁹⁸ T. Kasumowa, *Azerbejdżan poslie wyborow*, „Trud”, 3 XI 1990 r. Frekwencja wyniosła 78,5%, w tym na obszarach wiejskich dochodziła do 90–95%. W większych ośrodkach miejskich, w tym w Baku, do urn wyborczych udało się mniej niż połowa wyborców.

⁹⁹ A. Kazinian, *Poligon...*, s. 547.

¹⁰⁰ E. Ismailow, *Oczerki...*, s. 403.

¹⁰¹ „Litieraturnaja Gazieta”, 13 III 1991, nr 10.

¹⁰² Reakcją władz związkowych było przeprowadzenie kontroli dowodów osobistych i meldunków osób przebywających na terenie Górskiego Karabachu oraz wydalenie osób postronnych. E. Ismailow, *Oczerki...*, s. 405.

¹⁰³ E. Zieliński, *Proces odrodzenia narodowego i państwowego republik*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe...*, s. 40.

Czriezwyczajnogo Položenija, GeKaCzePe)¹⁰⁴. Dopiero po jego upadku, 30 sierpnia 1991 r. uchwalono Deklarację Rady Najwyższej Republiki Azerbejdżańskiej „O odbudowie niepodległości państwowej Republiki Azerbejdżańskiej”¹⁰⁵, a także polecono Prezydium Rady Najwyższej w ciągu dwóch dni opracować projekt aktu konstytucyjnego¹⁰⁶. Po zwycięstwie A. Mutalibowa w pierwszych powszechnych wyborach prezydenckich (z 8 września 1991 r.) podpisał on Akt konstytucyjny „O państwowej niepodległości Republiki Azerbejdżańskiej” (z 18 października 1991 r.)¹⁰⁷. W dniu 26 listopada 1991 r. zwołana w trybie nadzwyczajnym Rada Najwyższa Azerbejdżańskiej Republiki przyjęła uchwałę o likwidacji Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu¹⁰⁸.

Wskazana wcześniej specyfika społeczeństwa azerskiego i jego elit, chociaż wyjaśnia zachowania władz i podejmowane przez nie decyzje, to nie stanowi odpowiedzi na pytanie o motywacje utrzymywania związków z ZSRR do samego końca jego istnienia. Uproszczeniem byłoby sprowadzenie sprawy do charakterystyki ludności zakaukaskiej, u której wykazywanie lojalności jest nierzadko działaniem pozornym, oznaczającym w istocie brak akceptacji i prowadzenie samodzielnych poszukiwań oczekiwanego rozwiązania¹⁰⁹. Odpowiedzią zdaje się być potencjał militarny ZSRR zlokalizowany na obszarze republiki (największy na Zakaukaziu), a dokładniej chęć jego przejęcia. Mówiąc inaczej – starano się nie podejmować działań, które mogłyby zburzyć obraz Azerbejdżanu jako lojalnego sprzymierzeńca władz związkowych, a więc takich, które nie prowokowałyby przewencyjnego wycofywania zgromadzonego w republice arsenału Armii Czerwonej. Jego przejęcie nie tylko czyniłoby z Azerbejdżanu najsilniejsze militarnie państwo na Zakaukaziu, ale także dawałoby nowe możliwości rozwiązania kwestii ormiańskiej. W układzie przejęcia plany Azerbejdżanu sprawdziły się i w 1992 r. został zakończony proces spadkowy. Plany Azerbejdżanu potwierdzają wydarzenia po rozpadzie ZSRR, które trwają po dzień dzisiejszy.

---

¹⁰⁴ A. Kazinian, *Poligon...*, s. 540. Też: E. Ismailow, *Oczerki...*, s. 406.

¹⁰⁵ *Dieklaracija Wierchownogo Sowjeta Azierbejdżanskoj Riespubliki O wosstanowlieni gosudarstwiennoj niezawisimosti Azierbejdżanskoj Riespubliki prinjata na wnieoczeriednoj siessii Wierchownogo Sowjeta ot 30 awgusta 1991 g.*, „Bakinskij raboczij”, 3 IX 1991.

¹⁰⁶ *Postanowlieniye Wierchownogo Sowjeta Azierbejdżańskoj Riespubliki O podgotowkie projekta Akta O wostanowlieni gosudarstwiennoj niezawisimosti Azierbejdżańskoj Riespubliki ot 30 awgusta 1991 g.*, „Bakinskij raboczij”, 3 IX 1991.

¹⁰⁷ *Konstitucionnyj Akt O gosudarstwiennoj niezawisimosti Azierbejdżanskoj Riespubliki ot 18 oktjabria 1991 g.*, „Bakinskij raboczij”, 7 XI 1991.

¹⁰⁸ Bezpośrednią przyczyną takiego kroku było zestrzelenie nad Karabachem (20 listopada 1991 r.) śmigłowca z 23 osobami na pokładzie, w tym Sekretarza Stanu Azerbejdżanu T. Ismailowa, współpracowników ministerstwa obrony narodowej, a także obserwatorów z Rosji i Kazachstanu. E. Ismailow, *Oczerki...*, s. 409.

¹⁰⁹ A. Jazykowa, *Siewiernyj Kawkaz. Problemy ekonomiki i polityki*, Moskwa 2008, s. 63.

Okres niepodległości Republiki Armenii i Azerbejdżańskiej Republiki

Wraz z rozpadem ZSRR oraz proklamowaniem przez Armenię i Azerbejdżan niepodległości, konflikt o AOGK nabrał nowego wymiaru i tempa. Władze autonomii postanowiły skorzystać z prawa do samookreślenia i wybrać tzw. trzecie rozwiązanie, tzn. nie pozostawać ani w składzie Armenii, ani Azerbejdżanu. Dnia 2 września 1991 r. Rada Narodowa rozpoczęła proces proklamowania niepodległości, uchwalając w Stepanakercie Deklarację „O powstaniu Republiki Górskiego Karabachu”¹¹⁰. Terytorium państwa zarysowano w granicach obszaru zajmowanego dotychczas przez AOGK i przyległego do niego rejonu szaumiańskiego (Karwaczar). Odpowiedzią Azerbejdżanu było wspomniane zniesienie autonomii. W zaistniałej sytuacji, władze w Stepanakercie postanowiły potwierdzić swoją decyzję wolą narodu¹¹¹. Rozpisano referendum w sprawie niepodległości. Do urn (10 grudnia 1991 r.) stawiło się 82,2% uprawnionych. W głosowaniu, które przeprowadzono w obecności obserwatorów zagranicznych, odpowiadano na pytanie: Czy zgadzasz się, aby proklamowana Republika Górskiego Karabachu była niepodległym państwem samodzielnie określającym formy współpracy z innymi państwami i społecznościami¹¹². Za niepodległością opowiedziało się 99,89% głosujących¹¹³. Mając legitymację mieszkańców, 6 stycznia 1992 r. uchwalono Deklarację „O państwowej niepodległości Republiki Górskiego Karabachu”¹¹⁴. Decyzji tej nie uznało jednak żadne państwo, w tym Armenia¹¹⁵. Kroku takiego nie uczyniła tak-

---

¹¹⁰ *Deklaracja O prowozgłoszenii Nagorno Karabachskoj Riespubliki ot 2 sientjabrja 1991 g.*, [w:] *Status Nagornogo Karabacha w polityko-prawowych dokumentach*, Jerewan 1995, s. 69–70.

¹¹¹ W literaturze ormiańskiej często wskazuje się, że chodziło o spełnienie wymogu ustawy ZSRR o wyjściu z ZSRR. M.in. *Basic fact about Karabakh conflict for discussions on Karabakh conflict*, Yerevan 2009, s. 57–58.

¹¹² *Nagornyj Karabach...*, t. 2, s. 711.

¹¹³ Zgodnie z *Tymczasową pragmatyką Republiki Górskiego Karabachu przeprowadzenia referendum* decyzja jest podjęta w głosowaniu, jeżeli uczestniczy w nim ponad połowa z uprawnionych, *Akt grupy niezawisimych nabludatieliej O riezultatach riefierenduma o niezawisimosti Nagorno-Karabachskoj Riespubliki ot 10 diekabrja 1991 g.*, [w:] *Status Nagornogo Karabacha...*, s. 85–87; *International Crisis Group, Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace, Europe Report 167*, 11 October 2005, p. 4.

¹¹⁴ *Deklaracja O gosudarstwiennoj niezawisimosti Nagorno-Karabachskoj Riespubliki ot 1 janwarja 1992 g.*, [w:] *Status Nagornogo Karabacha...*, s. 88–89. Pierwsze wybory parlamentarne odbyły się w 1991 r. Kolejne przeprowadzono w latach 1995, 2000, 2005, 2010. Wybory prezydenckie przeprowadzono w latach 1996, 1997, 2002, 2007, 2012.

¹¹⁵ Prawo mieszkańców do samookreślenia uchwalili jedynie parlament australijskiego stanu Nowa Południowa Walia (24 X 2012 r.). Natomiast Urugwaj, który jako pierwszy – w 1965 r. – uznał ludobójstwo Ormian w imperium otomańskim, od 2011 r. zapowiada uznanie niepodległej państwowości Górskiego Karabachu. Liczono, że stanie się to po wizycie delegacji urugwajskiego parlamentu w Stepanakercie (listopad 2012 r.). Polska ludobójstwo Ormian uznała w 2005 r., a Rosja w 1995 r., www.studium.uw.edu.pl, www.konserwatyzm.pl z 30 X 2012 r., dostęp: 02.01.2013.

że Rosja, która po tym jak Azerbejdżan odmówił przystąpienia do Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym i skierował się w stronę Organizacji na rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego (*Organisation for Democracy and Economical Development*, GUAM¹¹⁶), generalnie opowiada się po stronie Armenii. Obecnie Republika Górskiego Karabachu jest – zgodnie z jej konstytucją¹¹⁷ – republiką prezydencką, z własną władzą ustawodawczą – Zgromadzeniem Narodowym, wykonawczą i sądowniczą, posiada flagę, godło i hymn.

Po proklamowaniu niepodległości przez Górski Karabach, nie trzeba było długo czekać na reakcję Azerbejdżanu. Z wykorzystaniem potencjału przejętego po Armii Czerwonej opanował on większość ziem Karabachu. Wybuchła otwarta wojna ormiańsko-azerska. Powstańcy ormiańscy ostatecznie wyparli wojska Azerbejdżanu ze spornych obszarów oraz przyległych ziem należących do Azerbejdżanu. Dnia 5 maja 1994 r. w Biszkeku podpisano rozejm, który obowiązuje od 12 maja 1994 r. po dzień dzisiejszy¹¹⁸. Nadal zdarzają się incydenty i wymiana ognia, będąca wynikiem wysyłania przez obie strony grup zwiadowczych. Na granicy nie ma sił pokojowych, a tylko wzmocnione posterunki wojsk ormiańskich i azerskich.

Proces pokojowego rozwiązania konfliktu

Sprawa trafiła na arenę międzynarodową. Pierwsze próby zażegnania konfliktu z udziałem państw trzecich miały miejsce już w dniach 20–23 września 1991 r. Z misją dobrej woli wystąpili prezydenci Rosji (Borys Jelcyn) oraz Kazachstanu (Nursułtan Nazarbajew). W podpisanym *comunique* zawarto plan etapowej normalizacji sytuacji. W pierwszej kolejności miało nastąpić: 1) wstrzymanie ognia, 2) anulowanie wszystkich niekonstytucyjnych aktów dotyczących Górskiego Karabachu wydanych przez Azerbejdżan i Armenię, 3) uznanie pełnomocnictw legalnych organów władzy, 4) wyprowadzenie wojsk z wyłączeniem sił spraw wewnętrznych i obrony narodowej ZSRR (miały zabezpieczać porządek), 5) powołanie roboczej grupy obserwatorów, składającej się z przedstawicieli Rosji i Kazachstanu. W dalszej kolejności – powrót deportowanych, zwolnienie zakładników, odblokowanie transportu kolejowego, powietrznego oraz łączności. Realizację programu przewidziano do 1 stycznia 1992 r.¹¹⁹. W sprawę uregulowania sytuacji w regionie włączył się także Iran. Dnia 7 maja 1992 r. na zaproszenie prezydenta Ali Akbara Haszemi Rafsandżaniego gościli w Teheranie prezydenci Armenii (Lewon Ter-Petrosjan)

---

¹¹⁶ Od pierwszych liter nazw państw członkowskich: Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan, Mołdowa.

¹¹⁷ Referendum w sprawie jej przyjęcia przeprowadzono 10 XII 2006 r.

¹¹⁸ *Biszkiejskij protokol* ot 5 maja 1994 g., www.nkr.am; *Soglaszenije protivoborstwu-juszczich storon – Azierbejdżana, Armenii i Nagornogo Karabacha O połnom prekraszczennii diejstwij ot 11 maja 1994 g.*, www.rn.kazimirov.ru.

¹¹⁹ *Sowmiestnoje kommunikie Ob itogach posredniczeskoj missii priezidentow B. Jelcyna i N. Nazarbajewa, 23 sientjabrja 1991 g.*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 703.

i Azerbejdżanu (Jakub Mamiedow). Ustalono, że do Armenii, Azerbejdżanu i Górskiego Karabachu uda się z wizytą roboczą specjalny wysłannik Iranu i tydzień później nastąpi zaprzestanie walk oraz otwarcie dróg komunikacyjnych dla prawidłowego funkcjonowania gospodarki¹²⁰. W późniejszym czasie negocjacje prowadzone były w trzech formach: spotkania w ramach Grupy Mińskiej, negocjacje „2+1” (Armenia, Azerbejdżan plus Rosja/Francja/Stany Zjednoczone Ameryki Północnej) oraz negocjacje w ramach Procesu Praskiego.

Negocjacje w ramach Grupy Mińskiej datują się od 1992 r. Grupa Mińska OBWE (*The OSCE Minsk Group*) powstała z inicjatywy zgłoszonej na posiedzeniu Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) w dniu 30 stycznia 1992 r. w Helsinkach, aby zwołać konferencję pokojową w sprawie Górskiego Karabachu¹²¹. W skład Grupy (została utworzona 24 marca 1992 r.)¹²² weszli ministrowie spraw zagranicznych: Armenii, Azerbejdżanu, Białorusi, Czech, Francji, Niemiec, Rosji, Słowacji, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Szwecji, Turcji i Włoch. Obecnie (od 14 lutego 1997 r.) pracuje ona pod przewodnictwem Rosji, Francji i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej¹²³. Pierwotnie jej zadaniem było przygotowanie planu pokojowego rozwiązania sporu zgodnie z zasadami OBWE i przy współpracy z ONZ. Okazało się to jednak trudne do zrealizowania. Za każdym razem któraś z zaangażowanych stron odrzucała składane propozycje¹²⁴. W listopadzie 1998 r. przewodnictwo ustaliło projekcję przyszłego statusu Górskiego Karabachu, który w negocjacjach akceptowali przedstawiciele Armenii i Azerbejdżanu oraz Górskiego Karabachu. Górski Karabach miał być samodzielnym tworem państwowym w granicach dotychczasowego Autonomicznego Okręgu Górskiego Karabachu, tworzącym z Azerbejdżanem wspólne państwo. Poza kwestiami statusu Górskiego Karabachu plan obejmował sprawy związane z korytarem lądowym, rejonem Szuszi, sprawy przerwania działań zbrojnych. Wzdłuż granic Górskiego Karabachu postanowiono utworzyć zdemilitaryzowaną i niezamieszkałą strefę buforową, w której miały być rozmieszczone wielonarodowe siły OBWE. Wycofywanie wojsk (armenjskich i azerskich) miało odbywać się w dwóch etapach, zgodnie z planem opracowanym przez Grupę Planowania Najwyższego

---

¹²⁰ *Sowmiestnoje zajawlienije gław gosudarstw Islamskoj Rjepubliki Iran, Azierbejdżanskoj Rjepubliki i Rjepubliki Armienija w Tiegieranie ot 7 maja 1992 g.*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 717.

¹²¹ Białoruś zadeklarowała gotowość bycia gospodarzem konferencji, stąd nazwa grupy.

¹²² *Pierwaja dopołnitelnaja wstrecza sowieta SBSJe w Hielsinki, 24 marta 1992*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 717. Też: www.osce.org/documents, dostęp 29.01.2013.

¹²³ Idea przewodnictwa została zgłoszona na posiedzeniu w Budapeszcie (6 XII 1994 r.). Jako pierwszą wybrano Rosję, a następnie Francję, co spotkało się ze sprzeciwem Azerbejdżanu, który zaproponował Stany Zjednoczone. Ostatecznie 14 II 1997 r. dokończono Stany Zjednoczone Ameryki Północnej.

¹²⁴ W latach 1992–2007 złożono trzy podstawowe projekty rozwiązania sporu, które były odrzucane przez jedną ze stron.

Szczebła¹²⁵. Propozycja miała wyraźnie proazerski charakter i została odrzucona przez Armenię. Pierwsze rozwiązanie, zaakceptowane przez obie strony, udało się wypracować dopiero w 2007 r. Znane jest ono jako Zasady Madryckie (spotkanie współpracujących w Madrycie 29 XI 2007 r.). Obejmowały one cztery kluczowe działania:

- 1) wycofanie Ormian z obszarów wokół Górskiego Karabachu (wojska ormiańskie faktycznie zajmowały obszar wykraczający poza granice Górskiego Karabachu),
- 2) pozostawienie Armenii korytarza łączącego ją z Górskim Karabachem (korytarz lacyński),
- 3) określenie przyszłego statusu Górskiego Karabachu w drodze referendalnej,
- 4) powrót uchodźców.

Generalnie obie strony akceptowały ustalone działania, jednak nadawały im różną treść. Jako przykład wskazać można kwestię przeprowadzenia referendum, którego wynik miał zdecydować o ostatecznym statusie prawnym Górskiego Karabachu. Strona ormiańska interpretowała je jako poznanie woli mieszkańców Górskiego Karabachu, podczas gdy Azerowie rozumieli to jako głosowanie wszystkich mieszkańców Azerbejdżanu.

Występowały przy tym trzy elementy utrudniające osiągnięcie porozumienia. Pierwszym z nich było traktowanie „mapy drogowej” jako całościowego pakietu, a więc jego wypełnienie wymagało akceptacji wszystkich zawartych w nim postanowień jednocześnie. Drugim – naciski przedstawicielstwa Górskiego Karabachu na bezpośredni udział w negocjacjach. Trzecim – stanowisko zajmowane przez

---

¹²⁵ Ponadto przewidywał on: 1) uznanie, że Górski Karabach jest republiką, 2) Azerbejdżan i Górski Karabach podpiszą porozumienie o rozgraniczeniu kompetencji i delegowaniu pełnomocnictw, które będzie miało moc aktu konstytucyjnego, 3) Azerbejdżan i Górski Karabach utworzą wspólny komitet, składający się z prezydentów, premierów, przewodniczących parlamentów obu państw, który będzie decydował o polityce i działaniach w sferach odniesionych do wspólnych kompetencji, 4) w Baku i Stepanakercie utworzone zostaną przedstawicielstwa, 6) prawo Górskiego Karabachu do samodzielnego prowadzenia polityki zagranicznej w sferze ekonomicznej, handlowej, naukowej, kulturalnej, sportowej i humanitarnej oraz utrzymywania kontaktów z organizacjami międzynarodowymi, 7) prawo uczestniczenia Górskiego Karabachu w prowadzeniu polityki zagranicznej Azerbejdżanu w sprawach jego dotyczących (decyzje w sprawach wspólnych wymagać będą zgody obu stron), 8) prawo do posiadania przez Górski Karabach przedstawicieli w azerskich placówkach zagranicznych w państwach, w których ma szczególne interesy, 9) swobodny przepływ towarów przez granicę między Azerbejdżanem i Górskim Karabachem (opłat celnych). Ponadto Karabach miał mieć przyjętą w referendum konstytucję, prawo samodzielnego tworzenia organów władzy, własny system prawny (ustawodawstwo Azerbejdżanu miało obowiązywać, o ile nie jest sprzeczne z Konstytucją i prawem Górskiego Karabachu), prawo emisji środków płatniczych, własną gwardię narodową i policję (wojsko i policja Azerbejdżanu miała nie mieć prawa wstępu do Górskiego Karabachu, chyba że takie będzie jego życzenie). W Górskim Karabachu pierwszym oficjalnym językiem miał być ormiański, a drugim azerski. Ormianie uzyskiwali prawo wyemigrowania do Armenii i ubiegania się o obywatelstwo tego państwa. *Sopriedsedatielstwo Minskoj grupy OBSE. O principiah wsieobjemliuszczego urielugulirowanija nagorno-karabachskogo woorużiennogo konflikta, nojabr 1998*, [w:] *Nagornyj Karabach...*, t. 1, s. 767.

Turcję, która pozostawała w bliskich stosunkach z Azerami i historycznym konflikcie z Ormianami. Stąd też, w 2009 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej Barack Obama zgłosił inicjatywę prowadzenia rozmów równoległych, znaną jako Protokół z Zurichu. Zakładała ona dokooptowanie do rozmów Turcji i równoczesne regulowanie kwestii Górskiego Karabachu i stosunków ormiańsko-tureckich. Sprzeciwił się temu Azerbejdżan, grożąc, w przypadku ratyfikowania Protokołu przez Turcję, zerwaniem z nią stosunków dyplomatycznych. Ostatecznie nie ratyfikowała go ani Turcja, ani Armenia. Postawiło to Grupę Mińską w trudnej sytuacji i zmusiło do zredefiniowania zadań, jakie legły u podstaw jej powstania. W zaistniałych warunkach celem aktywności grupy przestało być rozwiązanie sporu, a stało się nim osiągnięcie konsensusu niezbędnego dla rozpoczęcia rozmów pokojowych. Rozwiązanie widziano w wypracowaniu nowych podstaw prowadzenia negocjacji w oparciu o zmodyfikowane Zasady Madryckie, a dokładniej – uznanie, że będą nimi te ustalenia, które dotychczas nie budziły zastrzeżeń żadnej ze stron. Decyzję w tej sprawie podjęto 10 lipca 2009 r. na spotkaniu G-8 we włoskim mieście L'Aquila. W opublikowanym oświadczeniu¹²⁶, wychodząc z zasad zapisanych w Akcie Końcowym KBWE – nieużywania siły, integralności terytorialnej, równoprawności i prawa narodów do samookreślenia, sformułowano projekt nowej mapy drogowej uregulowania problemu karabaskiego¹²⁷. Współprzewodniczącym Grupy Mińskiej zobowiązano do opracowania znowelizowanego tekstu Zasad Madryckich oraz przedłożenia go prezydentom Armenii i Azerbejdżanu. Stało się to na przełomie grudnia 2009 i stycznia 2010 r. Azerbejdżan już w marcu ustosunkował się do złożonych propozycji, uznając, że ma pewne uwagi i zastrzeżenia, ale mają one charakter techniczny. Równocześnie Elmar Mammadyarov, minister spraw zagranicznych Azerbejdżanu, ujawnił istnienie kolejnej propozycji rozwiązania konfliktu¹²⁸, która miałyby być realizowana etapami, a nie jako całościowy pakiet. Etap pierwszy przewidywał:

1. Opuszczenie przez siły Armenii miejscowości Agdam, Fuzuli, Cebrail, Zengilan i dzielnic Gadabay (Kedabek) Azerbejdżanu, które graniczą z Górskim Kara-

---

¹²⁶ *Organization for Security and Co-operation in Europe. Minsk Group, Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair countries*, press release, L'Aquila, Italy, 10 July 2009, www.osce.org, dostęp 29.02.2013.

¹²⁷ Obejmował on: 1) zwrot Azerbejdżanowi terytoriów wokół dotychczasowego Autonomicznego Okręgu Górskiego Karabachu, 2) zapewnienie Górskiemu Karabachowi tymczasowego statusu z gwarancją bezpieczeństwa i samorządności, 3) zapewnienie Armenii korytarza łączącego ją z Górskim Karabachem, 4) określenie przyszłego statusu prawnego Górskiego Karabachu zgodnie z wolą jego mieszkańców, wyrażoną w mającym moc wiążącą referendum, 5) powrót do swoich domów wszystkich przesiedlonych oraz uciekinierów, 6) udzielenie międzynarodowych gwarancji bezpieczeństwa Górskiemu Karabachowi i przeprowadzenie operacji pokojowych.

¹²⁸ Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy jest to nowa propozycja, czy też modyfikacja/ połączenie Zasad Madryckich i ich azerskiej interpretacji. Radio Free Europe/Radio Liberty, 13 III 2010 r., www.rferl.org, dostęp 03.01.2013.

bachem, a także 13 wiosek w okupowanej dzielnicy Laczyn, która znajduje się między Górkim Karabachem i Armenią.

2. Zwołanie konferencji potencjalnych dawców środków finansowych na odbudowę terenów po konflikcie.
3. Ustanowienie obserwatorów pokojowych, z celem nadzorowania bezpieczeństwa powracających do domów Azerów.

Drugi etap sprowadzać się miał do wycofania pozostałych wojsk z Laczyn (Berdzor) i Kelbajar oraz powrotu uchodźców azerskich. Na tym etapie przewidywano też podjęcie decyzji o statusie Górkiego Karabachu w ramach Azerbejdżanu, a więc z poszanowaniem jego integralności terytorialnej, przeprowadzenie referendum w tej sprawie, a także ustalenie zasad zapewnienia mu bezpieczeństwa i samorządności. Komentując status Górkiego Karabachu, Elmar Mammadyarov określił go jako „wysoki poziom autonomii”, na wzór statusu Tatarstanu i Baszkirii w Federacji Rosyjskiej. Wiele spraw pozostawało jednak niewyjaśnionych, w tym terminy wycofywania wojsk i podmiot uczestniczący w referendum.

Armenia stanowisko wobec planu z L'Aquila przedstawiła 17 czerwca 2010 r. na spotkaniu trójstronnym (Armenia–Azerbejdżan–Rosja) w St. Petersburgu, stwierdzając, że Zasady Madryckie zaakceptowała dwa lata wcześniej, a wszystkie późniejsze rozwiązania traktuje jako sprawy techniczne¹²⁹.

Zasady sformułowane w L'Aquila powtórzyli prezydenci Rosji (Dmitrij Miedwiediew), Francji (Nicolas Sarkozy) i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (Barack Obama) na szczycie w kanadyjskim mieście Moskoka (26 czerwca 2010 r.). Tam też, pomimo wcześniejszego braku zasadniczych zastrzeżeń, Azerbejdżan wycofał się z uznania Zasad Madryckich jako podstawy do rozwiązania konfliktu. W przyjętym oświadczeniu potwierdzono poparcie dla działań zmierzających do wypracowania podstaw uregulowania konfliktu zgodnie z zasadami Aktu KBWE i tymi, które zostały zawarte w oświadczeniu zaprezentowanym w czasie szczytu G-8 w L'Aquila (wymieniono je). Skonstatowano, że prezydenci Armenii i Azerbejdżanu powinni zrobić kolejny krok na drodze do porozumienia. Ministrom spraw zagranicznych polecono, aby aktywnie współdziałali w procesie przewycięzania różnic zdań. Podobna retoryka towarzyszyła kolejnym spotkaniom, m.in. w Astanie (1 grudnia 2010 r.) czy Los Cabos (18 czerwca 2012 r.). Za każdym razem potwierdzano gotowość dialogu, konieczność poszukiwania rozwiązań wolnych od użycia siły, naruszenia integralności terytorialnej, przestrzegania zasad równości, samorządności i samookreślenia. Zgodnie akcentowano konieczność wykazania woli politycznej oraz przygotowania społeczeństwa do planowanych działań. Za każdym razem odwoływano się do zasad prawa międzynarodowe-

---

¹²⁹ Azerskie radio „Azadaliq Radiosu”, 26 VI 2010, www.azadaliqradiosu.az, dostęp 03.01.2013.

go, Statutu ONZ, Aktu Końcowego KBWE oraz oświadczeń ze szczytów w L'Aquila (10 lipca 2009 r.) i Moskoka (26 czerwca 2010)¹³⁰.

W obliczu małej efektywności prac na forum Grupy Mińskiej państwa będące współprzewodniczącymi Grupy postanowiły uruchomić drugi proces negocjacyjny – rozmowy bilateralne prezydentów Armenii i Azerbejdżanu z udziałem prezydenta Rosji/Francji/Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej jako osób pośredniczących w nawiązaniu dialogu między zwaśnionymi stronami, tzw. proces 2+1. Do dnia dzisiejszego spotkań na szczycie w ramach 2+1 odbyło się wiele. Pierwsze z nich miało miejsce w czasie waszyngtońskiego szczytu NATO w kwietniu 1999 roku. Zarówno charakter konfliktu, interesy stron, jak i postrzeganie przez Armenię i Azerbejdżan pośredników od samego początku skazane były na brak sukcesów. Francja traktowana była jako sprzymierzeniec Armenii, a także jako byłe państwo kolonizujące inne kraje i narody. Jej argumenty o konieczności przestrzegania prawa do samookreślenia i pokojowego rozwiązywania sporów nie brzmiały wiarygodnie i przekonywująco. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej znalazły się w Grupie z Mińska z inicjatywy Azerbejdżanu. Dodatkowym elementem osłabiającym ich inicjatywę była prowadzona polityka zagraniczna, w tym angażowanie sił zbrojnych w różnych częściach świata dla obrony własnych interesów i częste odwoływanie się do presji ekonomicznej. Równie niewiarygodnym partnerem była Rosja – z uwagi na jej miejsce w obarczonym za powstanie konfliktu ZSRR, polityce prowadzonej wobec secesjonistycznych dążeń narodów zamieszkałych na obszarze federacji, a także ekonomicznej atrakcyjności. Pomimo tego warto zwrócić uwagę na kilka inicjatyw, jakie pojawiły się w czasie ich trwania. W kwietniu 2004 r. w Key West prezydenci Armenii i Azerbejdżanu spotkali się z udziałem Sekretarza Stanu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej Colina Powella. Powrócono wówczas do projektu Paula Goblea, tzw. GOBLE-2¹³¹. Był on mało realny już w chwili powstania.

---

¹³⁰ Pod oświadczeniem swoje podpisy złożyli: prezydent Rosji D. Miedwiediew, Sekretarz Stanu H. Clinton, premier Francji F. Filloni, prezydent Armenii S. Sargsjan i prezydent Azerbejdżanu I. Alijew.

¹³¹ Były dwa plany: GOBLE-1 z 1992 r., promowany przez ówczesnego prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej G. Busha, i GOBLE-2. GOBLE-1 przewidywał: 1) przekazanie części Górskiego Karabachu Armenii wraz ze źródłami rzek płynących do Azerbejdżanu, 2) przekazanie pod kontrolę Azerbejdżanu pasa ziemi oddzielającego go od Nachiczewania (tzw. korytarz Meghri). GOBLE-2 z 1996 r. zakładał natomiast: 1) wymianę rejonu Meghri na zachodnią część nachiczewańskiej autonomii, gdzie na 9 kilometrach granicy ona z Turcją, przy czym: Górski Karabach wraz z korytarzem lacyńskim miał przejść pod jurysdykcję Armenii, odblokowana ma być granica ormiańsko-turecko, rozwiązuje się tym samym problem Nachiczewania jako enklawy, granica między Armenią i Iranem jest utrzymana, ale przesunięta trochę na północ. To ostatnie rozwiązanie miało duże znaczenie z punktu widzenia geopolityki, bowiem przekazanie części Nachiczewania Armenii niemożliwym czyniło połączenie się Turcji i Azerbejdżanu. *Plan Goblea po karabachskiej problemie do sich por jawliajatsja przedmiotom intiensiwnogo obsużdienija*, 14 III 2008, www.panarmenian.net, dostęp 05.01.2012. Trzecim znanym planem jest Plan Johna Maresca, który przewidywał utworzenie państwa stowarzyszonego. Górski Karabach w granicach z 1988 r. miał być częścią Azerbejdżanu, ale na zasadach stowarzyszenia z prawem utrzymywania przedstawicielstw

Nie uwzględniał mentalności ludności ormiańskiej i azerskiej i ich przywiązania do własnej ziemi¹³². Oddanie ziemi przeciwnikowi przez oba narody traktowane było jako sprzeniewierzenie się narodowi.

Także Rosja podejmowała własne próby mediacyjne. Dnia 2 listopada 2008 r. w pałacu Majendorf (obwód moskiewski) na szczycie zorganizowanym z inicjatywy prezydenta Rosji Dmitrija Miedwiediewa spotkali się prezydenci Armenii i Azerbejdżanu. Podpisano wówczas tzw. Deklarację z Mejdendorfu. Tak jak w innych dokumentach, potwierdzono w niej gotowość sprzyjania uregulowaniu sytuacji, zapewnienia w regionie stabilności i bezpieczeństwa zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego i Zasadami Madryckimi. Podkreślono doniosłość pośrednictwa szefów państw-współprzewodniczących Grupy z Mińska. Opowiedziano się za politycznymi środkami rozwiązania istniejących problemów i stworzeniem zgodnych z prawem gwarancji dla realizacji wszystkich aspektów zagadnienia i na wszystkich etapach ich rozwiązywania. Prezydenci Armenii i Azerbejdżanu potwierdzili, że nadal będą utrzymywali kontakty na szczycie i polecą swoim ministrom spraw zagranicznych zaktywizowanie działań¹³³. Duże nadzieje¹³⁴ (szczególnie w Moskwie) wiązano ze spotkaniem w Kazaniu (8 czerwca 2011 r., Dimitrij Miedwiediew, Serge Sargsjan i İlham Alijew). Liczono na podpisanie kolejnego wariantu nowelizacji Zasad Madryckich (opracowanego w Soczi 23 stycznia 2011 r.). Zakończyło się ono jednak fiaskiem. Pomijając stosunek państw do D. Miedwiediewa (wiadomo było, że kolejnym prezydentem zostanie Władimir Putin), a także doświadczenia Serge Sargsjana (jego poprzednik L. Ter-Petrosjan za wsparcie podobnych rozwiązań utracił w 1998 r. urząd), przedstawiony plan był niedopracowany. Dotyczyło to w pierwszej kolejności gwarancji dla samorządności Górskiego Karabachu w okresie przejściowym, tj. do chwili przeprowadzenia referendum. Mówiąc inaczej, Armenia miała oddać strategiczne dla siebie obszary, nie mając gwarancji w zakresie niepodległości Karabachu. Do grona wspierających proces ustalenia podstaw negocjacji dołączył także Komisarz do Rozszerzenia i Polityki Sąsiedzkiej Unii Europejskiej Stefan Ful, deklarując wsparcie finansowe dla pokojowego rozwiąza-

---

dypomatycznych. Karabach nie byłby jednak uznany za państwo suwerenne. Azerbejdżan nie miałby prawa utrzymywać broni ofensywnej przy granicy z Karabachem, a Armenia zobowiązana byłaby do zapewnienia swobodnego transportu i przepływu ludzi przez korytarz lądowy do Karabachu, a Azerbejdżan przez korytarz Meghri do Nachiczewanii.

¹³² GOBLE-1 przewidywał także likwidację granicy ormiańsko-irańskiej, co było nie do zaakceptowania. W 1998 r. P. Goble sam mówił o niedostatkach swoich projektów, ale też podkreślał konieczność patrzenia na nie w kontekście nowych uwarunkowań. Panarmenian net, 15 V 2008 r., www.armeniandiaspora.com, dostęp 05.01.2012.

¹³³ *Deklaracja Azerbejdżanskiej Republiki, Republiki Armenii i Rosyjskiej Federacji, 2 nojabrja 2008 goda, Moskowskaja Oblast, Zamok Majendorf*, <http://archive.kremlin.ru>, dostęp 15.09.2012.

¹³⁴ Wspierał B. Obama, N. Sarkozy, przewodniczący H. von Rumpoi, przewodniczący Komisji Europejskiej, J.M. Barosso. Stanowisko popierające znalazło się także w deklaracji G-8 z Deauville, Radio Azatutyun z 24 VI 2011, www.rus.azatutyun.am, dostęp 03.01.2013.

nia sporu i odbudowy terytoriów po zakończeniu konfliktu. Obejmować ono miało środki na wzmocnienie rozwoju społecznego i ekonomicznego regionu, odbudowę infrastruktury komunikacyjnej między regionami i państwami, wzmocnienie podstaw społeczeństwa obywatelskiego. Deklaracja ta miała jednak raczej charakter propagandowy, gdyż uzależniono to wszystko od wcześniejszego porozumienia się stron¹³⁵.

Trzecim forum dialogu jest tzw. Proces praski. Zainicjowany on został przez Grupę z Mińska na spotkaniu w Pradze w kwietniu 2004 r. Obejmuje on spotkania ministrów spraw zagranicznych Grupy z Mińska¹³⁶. Pamiętać jednak trzeba o ograniczonych możliwościach forum, w sytuacji uznania w tym samym roku przez Grupę z Mińska, iż nie będą już przez nią przygotowywane żadne propozycje i rozwiązanie musi nastąpić z inicjatywy zainteresowanych.

Uwarunkowania szans pokojowego rozwiązania konfliktu

Pomimo wieloletnich wysiłków rozwiązanie sporu wydaje się być daleką perspektywą. Wynika to zarówno z dużego zaangażowania politycznego stron, radykalnie odmiennego podejścia do różnych spraw, jak też z rozbieżności interesów po stronie pośredników. W zaistniałej sytuacji trudno oczekiwać, aby któraś ze stron zademonstrowała wolę politycznej regulacji. Kluczowym elementem wydaje się być zdefiniowanie konfliktu przez władze odradzającej się Armenii (L. Ter-Petrosjan)¹³⁷. Dyskusyjna jest początkowa cezura obecnego konfliktu. Armenia wskazała na rok 1988. Dała tym samym argumenty wzmacniające pozycję Azerbejdżanu i postawiła siebie – w układzie prawnym – w trudnej sytuacji przy dążeniu do przyłączenia Karabachu do Armenii. W rzeczywistości, z punktu widzenia historii, jak i w układzie międzynarodowoprawnym, konflikt terytorialny sięga 1918 roku. Zarówno w dokumentach konferencji pokojowej w Paryżu (18 styczeń 1919–21 styczeń 1921), dokumentach Ligi Narodów, jak i dokumentach Azerbejdżanu mudżahedińskiego i radzieckiego oraz Armenii z czasów Dasznaków i socjalizmu, obszar Karabachu wskazywany był jako sporny. Za sprawą Wielkiej Brytanii przekazany został pod tymczasowy zarząd Azerbejdżanowi, który przyznał Ormianom Górskiego Karabachu prawo do samookreślenia (w latach 90. XX wieku było to dla nich prawo nabyte). Rozwiązanie o tymczasowym zarządzie, ugruntowane decyzjami bolszewickiej Rosji i dopiero co powstałego ZSRR, podejmowanymi we współdziałaniu z kemalistowską Turcją zostało zinterpretowane przez Azerbejdżan jako nabycie praw do Karabachu zgodnie z prawem międzynarodowym. Przyjmując (teoretycznie) odwołanie się do wykorzystywanej w czasach kolonialnych zasady *uti possidetis*, tłumaczonej jako sytuacja, w której dopóki nie zostanie rozstrzygnięty spór, dopóty ma być zachowany

¹³⁵ www.eastbook.eu, dostęp 17.11.2012.

¹³⁶ Jedno ze spotkań odbyło się w Warszawie (maj 2005 r.) przy okazji spotkania Rady Europy.

¹³⁷ Zwraca na to uwagę: *Nagornyj Karabach...*, t. 2, s. 465 i n.

stan faktyczny¹³⁸. Administracyjne granice kolonialne (ich odpowiednikami mogą być granice republik związkowych w ramach ZSRR) poszczególnych terytoriów po uzyskaniu przez nich niepodległości mogą stać się zatem granicami międzypaństwowymi, można wyprowadzić błędny międzynarodowoprawnie i historycznie wniosek, że Górski Karabach jest częścią Azerbejdżanu, a więc dyskutujemy o secesji¹³⁹. Uznanie za początek konfliktu 1918 roku daje podstawy do domagania się realizacji nabytego i potwierdzonego przez Azerbejdżan prawa do samookreślenia i nie ma żadnego związku z zasadą nienaruszalności integralności terytorialnej, bo dotyczy terenu spornego. Zaproponowana przez Armenię cezura 1988 r., która ze zrozumiałych względów nie została podważona przez Azerbejdżan, uniemożliwia zarówno mówienie, że Azerbejdżan nigdy nie miał tytułu prawnego do Górskiego Karabachu, chociaż można dyskutować nad prawomocnością decyzji Kaukaskiego Biura RKP(b), jak i dowodzenie, że realizacja prawa do samookreślenia nie ma związku z naruszeniem zasady nienaruszalności integralności terytorialnej. Mówiąc inaczej – nie daje możliwości przeniesienia rozpatrywania konfliktu ze sfery politycznej w sferę prawa międzynarodowego. Problem nie sprowadza się przy tym do kwestii samookreślenia ani też przeciwstawności zasady samookreślenia i nienaruszalności integralności terytorialnej. Wątpliwości budzi dominujące rozpatrywanie konfliktu związanego z Górkim Karabachem tylko w wymiarze stosunków ormiańsko-azerskich, z pominięciem kontekstu historycznego jego powstania, który pokazuje, że samookreślenie (swobodne wyrażenie woli przez ludność) w tym przypadku miało być środkiem rozwiązania stanu tymczasowego, a nie celem samym w sobie. Opowiedzenie się za uproszczoną jego wizją jest równoznaczne z uznaniem, że sprawa samookreślenia Górskiego Karabachu jest wewnętrzną sprawą Azerbejdżanu, występuje tym samym problem relacji między dwoma równorzędnymi zasadami: samookreśleniem i integralnością. Wzbogacenie perspektywy o kontekst wydarzeń historycznych prowadzi do wniosku, że jest to spór terytorialny, którego rozwiązanie pozostawione być powinno swobodnie wyrażonej woli mieszkańców i nie ma podstaw do dyskusji o współzależności zasad.

Ze sprawą promowanego od samego początku przez Armenię prawa do samookreślenia¹⁴⁰ związane są jeszcze dwa zagadnienia. Po pierwsze, co prawda zasada ta, podobnie jak i zasada nienaruszalności integralności terytorialnej zawarta jest zarówno w dokumentach ONZ, jak i OBWE, jednak od chwili jej wprowadzenia do

---

¹³⁸ M. Arct, *Słownik wyrazów obcych. 31.000 wyrazów, wyrażen i przysłów cudzoziemskich*, Warszawa 1928.

¹³⁹ *Nagornyj Karabach...*, t. 2, s. 470.

¹⁴⁰ Znalazło się ono m.in. w uchwale Rady Najwyższej Armeńskiej SRR „O propozycjach składanych Radzie Najwyższej ZSRR w sprawie problemu NKAO” z 19 IX 1989 r.: „Problem Karabachu nie jest sprawą sporu dwóch republik, ale kwestią wyrażenia woli przez naród NKAO i powinien być rozwiązany w oparciu o prawo do samookreślenia”. *Postanowlienije Wierchownoego Sowietu Armianskoj SSR O przedłożenijach wnosimych w Wierchownyj Sowiet SSSR po rieszeniju problemy NKAO ot 17 sientjabrja 1989 g.*, „Kommunist” (Erewań), 23 IX 1989.

dnia dzisiejszego zmienił się do niej stosunek państw. Uwzględnienia wymaga fakt, że duża część państw zasiadających w ONZ swoją niepodległość uzyskała na skutek realizacji zasady prawa do samookreślenia i odbyło się to z naruszeniem zasady integralności terytorialnej. Po drugie, o ile w czasach obowiązywania radzieckiej przestrzeni prawnej stawianie na czele zasady samookreślenia, która leżała u podstaw ustroju ZSRR jako państwa federalnego, było umotywowane, o tyle uznawanie jej za klucz w pokojowym rozwiązaniu problemu po rozpadzie ZSRR straciło rację bytu zarówno ze względu na przyjętą cezurę czasową początku konfliktu, jak i pragmatyczną ocenę wydarzeń lat 90. na innych obszarach byłego ZSRR (np. referendum w Nachiczewaniu poprzedzone było jego „oczyszczeniem” z ludności narodowości ormiańskiej). W konsekwencji na dzień dzisiejszy napotykamy dwa przeciwstawne podejścia. Jedno, radykalne w tempie dochodzenia do rozwiązania konfliktu (podejście „pakietowe”), akcentujące realizację prawa do samostanowienia narodowego i negujące stosowanie zasady integralności terytorialnej, które prezentuje Armenia, oraz drugie, „etapowe”, i stawiające w pierwszej kolejności na zasadę integralności terytorialnej, przedstawiane przez Azerbejdżan.

Niejednorodność i zmienność stanowiska zajmowanego przez Armenię związana jest zarówno ze wspomnianymi uwarunkowaniami wewnętrznymi, jak i sytuacją gospodarczą tego kraju. Nie bez znaczenia jest i to, że nawet uznając prawo Armenii do Górskiego Karabachu trudno jest wytłumaczyć obecność jej wojsk na terenach Azerbejdżanu poza granicami Górskiego Karabachu. Armenia początkowo opowiadała się za ponownym zjednoczeniem jej i Górskiego Karabachu. Po proklamowaniu niepodległości przez Azerbejdżan zaczęła promować ideę: jeden naród – dwa państwa, stąd przywiązanie Armenii (wspieranej przez Rosję) do przedkładania zasady samookreślenia nad integralność terytorialną. Kiedy jednak pod koniec lat dziewięćdziesiątych Karen Demirczian (przewodniczący ormiańskiego parlamentu) zgłosił dwa warianty rozwiązania konfliktu (miały być omawiane w czasie spotkania Grupy Mińskiej w Stambule w 1999 r.), z których jeden opierał się na przyznaniu prawa do samookreślenia zarówno ludności ormiańskiej, jak i azerskiej zamieszkałej na spornym obszarze, a więc utworzeniu dwóch państw: ormiańskiego Karabachu i azerskiego Karabachu (Baku propozycji tej nie negowało)¹⁴¹, został zastrzelony w parlamencie ormiańskim przez nieznanych sprawców (27 października 1999 r.). Faktem jest, że powstałaby dziwna sytuacja, w której jedno państwo narodowe miałoby w swoich granicach inne państwo tego samego narodu. Akcentowanie samodzielnego bytu jednolitego Karabachu, jako kompromisowego rozwiązania

---

¹⁴¹ Drugi wariant obejmował utworzenie państwa Górskiego Karabachu jako kondominium znajdującego się pod wspólnym zarządem Armenii i Azerbejdżanu. Idea nie była nowa. Już w 1980 r. grupa pracująca pod przewodnictwem akademika T. Chaczaturowa proponowała, aby na terenie Karabachu, regionu Laczi, Zanzeguru (Południowa Armenia) oraz Nachiczewania utworzyć wolną strefę ekonomiczną. Pomysł ten powrócił w 1997 r. jako kompromisowe rozwiązanie mogące potencjalnie umożliwić podjęcie rozmów pokojowych. *Priedłożenija Karena Demirczana za kotoryje jego ubili*, www.news.am z 31 III 2011 r., dostęp 19.11.2012.

istniejącego problemu, cofnęło *de facto* wydarzenia do czasów pierwszej armeńskiej republiki¹⁴². Równocześnie, przy tak postawionej sprawie, Armenia nie uznała proklamowanej przez Karabach niepodległości. Podobnie z oceną przynależności Karabachu. L. Ter-Petrosjan mówił, że Karabach nigdy nie należał do Azerbejdżanu. Jego następca, Robert Koczarian głosił tezę, że *de iure* nie należał on od maja 1918 r. do kwietnia 1920 r. i taki stan ma też miejsce od chwili proklamowania przez Azerbejdżan niepodległości¹⁴³. Zwraca uwagę, że Armenia nie zajęła stanowiska wobec okresu władzy radzieckiej.

Uwzględniając tylko te uwarunkowania, ocena braku rezultatów działania Grupy Mińskiej OBWE i ewolucja jej aktywności – od próby organizowania konferencji pokojowej, poprzez wypracowywanie planów pokojowego rozwiązania konfliktu, po ograniczenie się do monitorowania przebiegu wydarzeń – nabiera nowego wyrazu. Skład współpracujących, który od samego początku wydawał się nieprzypadkowy, sprawił, że poszukiwania rozwiązania problemu przez Grupę poszły w kierunku rozwiązań politycznych, z pominięciem dążenia do ustalenia faktów, które mogłyby nadać im wymiar międzynarodowoprawnych rozwiązań. Sam proces negocjacji i zajmowanych stanowisk przez strony jest trudny do odtworzenia. Wszystkie spotkania kończą się wyłącznie ogólnymi komunikatami, z prezentacją deklarowanych wspólnie równie ogólnych wartości, celów, zachowań. Nie obejmują natomiast zastrzeżeń i uwag, które sprowadzane są do stwierdzenia: jedna ze stron nie wyraziła zgody. Umożliwia to dowolne prezentowanie negocjacji w zależności od występującego interesu. Nie tworzy postaw i atmosfery niezbędnej dla obiektywnej oceny wydarzeń i powszechnego społecznego wsparcia ukierunkowanego na osiągnięcie kompromisu¹⁴⁴. To upolitycznienie konfliktu wpływa na zachowanie zarówno Armenii, jak i Azerbejdżanu. Nawołując do pokojowego rozwiązania konfliktu i prowadzenia dialogu, żadne z państw nie przestrzegło Azerbejdżanu, który regularnie wzmacnia siłę militarną, przed próbą podjęcia rozwiązań siłowych, w sytuacji gdy mówi on otwarcie, że racją stanu państwa jest realizacja interesów narodowych, a to jest możliwe przy stałym wzroście potęgi gospodarczej i militarnej¹⁴⁵. Można to interpretować jako przyzwolenie bądź zainteresowanie państw współpracujących występowaniem nieustabilizowanej sytuacji w regionie. Podobnie jak niereagowanie na otwarcie wypowiediane stwierdzenia, że sprawa Karabachu ma dla Azerbejdżanu kluczowe znaczenie i dopóki będzie kontynu-

---

¹⁴² *Nagornyj Karabach...*, t. 2, s. 468.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 467.

¹⁴⁴ Jako przykład wskazać można odbywające się 28 stycznia 2013 r. rozmowy Armenii i Azerbejdżanu w Paryżu (w ramach OBWE), z których wydano niewiele mówiący komunikat. Strona armeńska poinformowała w mediach, że kolejny raz Azerbejdżan nie zgodził się na zaprezentowane pokojowe rozwiązania. Strona azerska – że kwestie takie w ogóle nie były rozpatrywane.

¹⁴⁵ Azerbejdżan kupuje broń od Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Rosji, Turcji, Izraela oraz od tradycyjnych dostawców z tzw. zapasów: Ukrainy i Bułgarii. *Nagornyj Karabach – wojna na poroge*, „Argumenty i fakty – Armenija”, 15 VI 2012.

wana okupacja, dopóty będą podejmowane wszystkie dostępne kroki dla izolowania międzynarodowego Armenii, tak aby wywołać najdotkliwsze skutki ekonomiczne (transport kolejowy zablokowany został w 1993 r., a lotnisko w Stepanakercie nie dysponuje gwarancjami bezpieczeństwa).

Azerbejdżan, dopuszczając krytykę działania Grupy Mińskiej, promuje równocześnie rozpatrywanie kwestii na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych. Zarówno charakter organizacji, jak i liczba państw członkowskich sprawiają, że problem rozpatrywany jest na gruncie międzynarodowoprawnym, a punktem wyjścia dla podjęcia przez ONZ próby uregulowania konfliktu jest wycofanie wojsk ormiańskich z tych terenów Azerbejdżanu, które wykraczają poza granice Górskiego Karabachu. Stąd też większość rezolucji zawiera w pierwszej kolejności takie oczekiwania. Symptomatyczna, także z uwagi na stanowisko państw współprzewodniczących, jest rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14 marca 2008 r., w której wyrażono żądanie niezwłocznego, pełnego i bezwarunkowego wycofania wszystkich sił ormiańskich ze wszystkich okupowanych terytoriów Azerbejdżanu. Została ona przyjęta 39 głosami „za”, przy 7 głosach przeciwnych i 100 wstrzymujących się. Rosja, Stany Zjednoczone i Francja co prawda głosowały „przeciw”, ale przyznały też, że opowiadają się za integralnością terytorialną Azerbejdżanu¹⁴⁶.

Na dzień dzisiejszy, abstrahując od historii Górskiego Karabachu i tego, że wojska armeńskie znajdują się na terenach azerskich (tzn. na obszarze większym niż Karabach), spór o kształt „mapy drogowej” dla konfliktu karabaskiego, a więc dyskusja nad wyborem między formułą „pakietową” (promowaną przez Armenię) i „etapową” (promowaną przez Azerbejdżan) jest sporem o honor Armenii i Azerbejdżanu. Kompromis jest tu grą o wyniku ujemnym. Historyczne przymioty kulturowe sprawiają, że ustępstwo wrogowi i oddanie mu ziemi jest sprzeniewierzeniem się własnemu narodowi¹⁴⁷. Z punktu widzenia samego konfliktu wybór modelu posiada tyleż samo elementów negatywnych co pozytywnych, a ich dominacja zależy od woli politycznej stron. Dotyczy to także Karabachu, który nie uczestniczy w negocjacjach i formalnie jego interesy reprezentuje Armenia. Można więc teoretycznie przyjąć, że nawet gdyby zostało osiągnięte porozumienie, Karabach może uznać, iż w układzie międzynarodowoprawnym nie jest związany podjętymi ustaleniami. Nie uzyskał co prawda międzynarodowego uznania *de iure*, ale korzysta z milczącego uznania *de facto*. Ponadto posiada wszystkie przymioty samodzielnej państwowości: określone terytorium, demokratycznie wybierane władze, własny system prawny z konstytucją, symbole państwowe i przedstawicielstwa zagraniczne (m.in. w Erewaniu, Australii, Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej). Trzeba też mieć na uwadze legitymację władzy. W społeczeństwie rodowo-klanowym nigdy nie

---

¹⁴⁶ *Minskaja Gruppy OBSE szcitajet riezoliuciju GA OON po Karabachu nieudowlietworitielnoj i diskriminacionnoj*, 13 III 2008, www.panarmenian.net, dostęp 17.11.2012.

¹⁴⁷ Narody zakaukaskie mają inną podstawę tożsamości niż np. narody w modelu niemieckim (prawo krwi) lub „francuskim” (obywatelstwo). Model zakaukaskiej tożsamości jest oparty na posiadaniu własnej ziemi i na religii. *Siewiernyj Kawkaz...*, s. 63.

obejmuje ona całej społeczności. Zarówno w odniesieniu do kierownictwa Armenii, jak i Azerbejdżanu nie jest ona zbyt silna. Potwierdza to eskalacja napięć po obu stronach przed kolejnymi wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi. Incydenty nakierowane są jednak w pierwszej kolejności na stosunki wewnętrzne, a nie na konflikt karabaski. Ich przebieg i reakcja władz na nie mogą doprowadzić do przesilenia i przejęcia władzy przez inny klan. Doświadczył tego L. Ter-Petrosjan, kiedy zaakceptował „etapowy” model rozwiązania konfliktu, w następstwie czego utracił zajmowany urząd prezydenta.

Nieefektywność działań Grupy Mińskiej wiąże się także z występowaniem konfliktu interesów państw-współprzewodniczących. Dla Rosji właściwe jest podejście, że wszystkie obszary, które wydzieliły się ze składu byłego ZSRR, są tradycyjnymi obszarami jej interesów. Położenie geostrategiczne Armenii stanowi korytarz łączący Rosję z Iranem, który zajmuje zdecydowane stanowisko wobec aktywności Stanów Zjednoczonych na tym terenie, w tym w sprawie interwencji w Iraku. On też, obok Rosji, jest głównym gwarantem bezpieczeństwa energetycznego Armenii. O znaczeniu Armenii dla Rosji pisał już w 1993 r. w notatce dla Rady Bezpieczeństwa przy Prezydencie Rosyjskiej Federacji pierwszy ambasador Rosji w Armenii W. Stupiszin, wskazując, że Armenia ma kluczowe znaczenie dla pozycji Rosji w Zakaukaziu, gdyż stanowi barierę przed panturkizmem. Sugerował równocześnie konieczność udzielenia Armenii wszelkiej pomocy, tak aby pokazać, że zajmuje ona doniosłe miejsce w ramach międzynarodowego środowiska Rosji. Przestrzegął, że zajęcie Górskiego Karabachu przez Azerbejdżan może doprowadzić do znaczącego osłabienia podstaw niepodległości Armenii, która w obronie własnej będzie musiała zwrócić się w stronę Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, których interesy, podobnie jak Turcji, są odmienne od rosyjskich. Jego projekcja przyszłości zakładała nawet zjednoczenie Górskiego Karabachu z Rosją na podstawie niewypowiedzianego traktatu pokojowego między Rosją i Persją z Giulistanu (12 października z 1813 r.)¹⁴⁸. Po nawiązaniu przez Azerbejdżan i Gruzję współpracy ze Stanami Zjednoczonymi Armenia stała się jedyną prorosyjską „wyspą” na Zakaukaziu¹⁴⁹. Utrzymanie Armenii w strefie własnych wpływów ma jednak nie tylko znaczenie gospodarcze. Niepowodzeniem zakończyły się wszystkie próby zapobieżenia ekspansji NATO do krajów Europy Środkowej. Stąd stałe wsparcie dla Ormian ze strony Rosji, głównie w sprawach gospodarczych i militarnych. Dążenia są przy tym obustronne. W doktrynie polityki zagranicznej Armenii Rosja wskazana jest jako partner strategiczny¹⁵⁰. W tym

¹⁴⁸ W. Stupiszin, *Moja misja w Armenii 1992–1994. Wspomniania pierwszego posła*, Moskwa 2001, s. 165–170.

¹⁴⁹ Rosja w armeńskim mieście Giumri ma od 1995 r. jedyną na Zakaukaziu bazę wojskową z prawem użytkowania (od wizyty D. Miedwiediewa w Erewaniu w 2010 r.) do 2044 r. Zlokalizowana w niej jest 102 baza sił zbrojnych Rosyjskiej Federacji, a także dywizjon przeciwlotniczo-rakietowy ZRK S-300 W1 oraz 18 myśliwców Mig-29, w sumie w bazie przebywa około 5000 osób. *Nagornyj Karabach – wojna na porożu*, „Argumenty i fakty”, 15 VI 2012.

¹⁵⁰ www.mfa.am, dostęp 07.01.2013.

układzie utrzymywanie konfliktu karabaskiego i nieuregulowanie stosunków ormiańsko-azerskich jest elementem sprzyjającym realizacji interesów obu stron, tzn. wiąże Rosję i Armenię. Jednocześnie, do chwili zdominowania rosyjskiej polityki zagranicznej przez politykę energetyczną, było to zgodne z interesem Stanów Zjednoczonych. Bliska współpraca militarna Rosji i Armenii stanowiła skuteczną ochronę przed skorzystaniem przez Azerbejdżan z posiadanego potencjału militarnego dla odzyskania własnych ziem¹⁵¹. Odrębnym problemem jest, czy w ramach obecnej polityki energetycznej Rosja nadal będzie zainteresowana wspieraniem Armenii, a jeżeli tak, to w jakim zakresie, tym bardziej że Siergiej Ławrow, minister spraw zagranicznych Rosji, na spotkaniu z dziennikarzami (3 stycznia 2013 r.) stwierdził, że Rosja nie planuje żadnych działań w związku z Górkim Karabachem¹⁵².

Rosja zainteresowana jest także tradycyjnymi sojusznikami Stanów Zjednoczonych: Gruzją i – od chwili prowadzenia obecnej polityki energetycznej – Azerbejdżanem. Stąd jej głosy o konieczności zwrotu Azerbejdżanowi okupowanego Górskiego Karabachu i sugestie, że rozwiązaniem problemu może być powołanie tworu składającego się z Armenii, Azerbejdżanu i Rosji, zarządzanego z Baku i Erewania, którego bezpieczeństwo gwarantować będzie Rosja i Turcja¹⁵³. Posiadane przez Azerbejdżan bogactwa naturalne sprawiają, że także on jest zainteresowany współpracą z Moskwą, która sprzedaje mu obecnie broń¹⁵⁴. W analizach podkreśla się jednak, że są to co prawda interesy krótkofalowe, ale mogą wpłynąć na sytuację Armenii. Mając to na uwadze, Armenia rozwinęła kontakty gospodarcze i wojskowe ze Stanami Zjednoczonymi zgodnie z zasadą, że najlepszą obroną jest sprzymierzenie się z sojusznikiem swojego wroga¹⁵⁵. Pozyskanie przez Stany Zjednoczone Armenii nie tylko osłabi wpływy rosyjskie w regionie i ograniczy swobodę korzystania z kanału ormiańskiego w kontaktach z Iranem, ale też uczyni je największą siłą zewnętrzną w regionie. Rozpatrywanie sojuszy i ich trwałości wymaga przy tym postrzegania ich w szerokim planie wydarzeń na Bliskim Wschodzie. Chodzi o rozbieżności zdań między Turcją i Rosją w sprawie Syrii, stanowisko Stanów Zjednoczonych wobec polityki Iranu i zainteresowanie tymi wydarzeniami Izraela, który ostatnio sprzedał Azerbejdżanowi broń za 1,6 mld USD i utrzymuje

---

¹⁵¹ *Battle for the FSU: Wooing Armenia*, 27 IV 2004, www.stratfor.com, dostęp 05.01.2013.

¹⁵² www.mid.ru, dostęp 03.01.2013.

¹⁵³ Z wypowiedzi Armjana Mielikiana, byłego ministra spraw zagranicznych Górskiego Karabachu, www.dijin2003.livejournal.com, dostęp 28.12.2012.

¹⁵⁴ www.news.am z 4 II 2013 r., dostęp 28.12.2012.

¹⁵⁵ Dotyczy to nie tylko udziału wojsk armeńskich w Iraku, który ma raczej wymiar polityczny niż operacyjny. 25 IV 2004 r. w czasie wizyty zastępcy dowódcy Europejskiego Dowodzenia (EUCOM), amerykańskiego gen. Charlesa Walda, podpisano porozumienie o współpracy logistycznej, na mocy którego Armenia udostępni przestrzeń powietrzną i lądowiska dla amerykańskiego transportu do Afganistanu oraz Iraku, dokona niezbędnych związanych z tym inwestycji oraz zapewni szkolenie żołnierzy armeńskich w Stanach Zjednoczonych. *Battle for the FSU...*

swoich specjalistów w Nachiczewaniu¹⁵⁶, zaangażowanie Ameryki w Afganistanie. Pozyskanie Armenii i Azerbejdżanu przez Stany Zjednoczone zapewni im pełną kontrolę nad obszarami Afganistanu, Iraku i państw ościennych¹⁵⁷. W sprawozdaniu centrum analitycznego Stratfor *Battle for FSU: Wooing Armenia* (z 27 kwietnia 2004 r.)¹⁵⁸ wprost zapisano, że „Waszyngton zrobi wszystko, aby zapędzić Armenię do kąta, a wówczas rewizja priorytetów na korzyść Stanów Zjednoczonych stanie się dla tej republiki bezalternatywną. Może to oznaczać dalsze rozciągnięcie w czasie rozwiązania konfliktu o Karabach. Kluczowe znaczenie ma bowiem nie tyle wola polityczna, do wykazania której wzywają państwa trzecie, ile pragmatycznie definiowane i oceniane możliwości wykazania jej przez zainteresowane strony.

W 15. rocznicę referendum zorganizowano w niedzielę (informacja z 10 grudnia 2006 r.) referendum konstytucyjne. Jego wynik był przesądzony.

Bibliografia

Opracowania

Arct M., *Słownik wyrazów obcych. 31.000 wyrazów, wyrażzeń i przysłów cudzoziemskich*, Warszawa 1928.

Barsegow J. (red.), *Nagornyj Karabach w międzynarodnom prawie i mirowoj politieke. Dokumienty i kommentarij*, t. 1, Moskwa 2008.

Basic fact about Karabakh conflict for discussions on Karabakh conflict, Yerevan 2009, [w:] R. Mielikjan (red.), *Nagornyj Karabach w międzynarodnom prawie i mirowoj politieke, Dokumienty i kommentarij*, t. 2, Moskwa 2009.

Battle for the FSU: Wooing Armenia (2004), www.stratfor.com, dostęp 05.01.2013.

Biszkiejskij protokoł ot 5 maja 1994 g., www.nkr.am

Carrel L.F., *Grundsätze der Führung in, nach Und von der Krise*, Zürich 2004.

Chaczikjan A., *Istorija Armenii (kratkiy oczerk)*, Jerewan 2009.

Cox C., Eibner J., *Ethnic Cleansing War in Nagorno Karabakh*, www.sumgait.info, dostęp 15.11.2012.

Deklaracja Rewolucyjnego Komitetu Azerbejdżanu „O uznaniu Nagornego Karabachu, Zanze-guru i Nachiczewania za integralną część Armiańskiej SRR” z 30 XI 1920 r. Pełny tekst w języku ormiańskim: „Kommunist” (Erewań), 7 XII 1920.

Dieklaracija O prowozwołšenii Nagorno Karabachskoj Riespubliki ot 2 sientjabrja 1991 g., [w:] *Status Nagornogo Karabacha w polityko-prawowych dokumentach*, Jerewan 1995.

Dieklaracija Azierbejdżanskoj Riespubliki, Riespubliki Armenija i Rossijskoj Fiedieracji, 2 noja-brja 2008 goda, Moskowskaja Oblast, Zamok Majendorf, <http://archive.kremlin.ru>, dostęp 15.11.2012.

---

¹⁵⁶ *Za chodom diwersionnoj wyłazki WS Azierbejdżana sledili tureckije i izrailskie spie-cjalisty*, „Nowoje Wriemia” (Jerewan), 9 VI 2012.

¹⁵⁷ Stąd m.in. wizyta Sekretarza Stanu Hillary Clinton w państwach Zakaukazia w czerwcu 2012 roku.

¹⁵⁸ Sporządzony po wizycie w Armenii (25 IV 2004 r.) zastępcy dowódcy Dowództwa Europejskiego Dowodzenia (EUCON), gen. Charlesa Walda.

- Dieklaracija nezawisimosti Armenii ot 23 awgusta 1990*, „Gołos Armenii”, 25 VIII 1990 r., [w:] *K sojuzu suwieriennych narodow. Sbornik dokumentow KPSS, zakonodatielnych aktow, dieklaracij, obraszczenij, priezidentskich ukazow, poswjaszczonnych problemie nacjonalno-gosudarstwiennogo suwierienitieta*, Moskwa 1991.
- Dieklaracija O gosudarstwiennoj nezawisimosti Nagorno-Karabachskoj Riespubliki ot 1 janwaria 1992 g.*, [w:] *Status Nagornogo Karabacha w polityko-prawowych dokumentach*, Jerewan 1995, s. 88–89.
- Dieklaracija Wierchownogo Sowjeta Azierbiejdžanskoj Riespubliki O wosstanowlieni gosudarstwiennoj nezawisimosti Azierbiejdžanskoj Riespubliki prinjata na wnieoczeriednoj siessii Wierchownogo Sowjeta ot 30 awgusta 1991 g.*, „Bakinskij raboczij”, 3 IX 1991.
- Furman D., *Armianskoje Nacjonalnoje Dwiženije. Istorija i psichologija*, „Swobodnaja mysl” 1992, nr 16, s. 30.
- Gorbaczow M., *Obraszczeniye Gienieralnogo Siekrietarja CK KPSS, Michaiła S. Gorbaczowa k trudjaszczimsja, k narodam Azierbiejdžana i Armenii w swjazi s sobytijami w Nagornom Karabachie i wokrug niego*, „Izwestija”, 29 II 1988.
- International Crisis Group, Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace, Europe Report 167*, 11 XI 2005, p. 4.
- Ismailow E., *Oczerki po istorii Azierbiejdžana*, Moskwa 2010.
- Iz pisma CK KP i Sowietu Ministrow Armenii v CK KPSS otnositielno Nagornogo karabacha i Naciczewania ot 30 sientjabria 1966 g.*, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politikie. Dokumenty i kommentarij*, t. 1, Moskwa 2008.
- Jamskow A., *Nagornyj Karabach. Analiz pricin i putiej rieszienija nie-nacjonalnogo konflikta*, [w:] *Nacjonalnyje problemy w SSSR*, red. M. Gubogło, Moskwa 1991, s. 174.
- Jazykow A. (red.), *Siewiernyj Kawkaz: problemy ekonomiki i polityki*, Moskwa 2008, s. 33.
- Jeziogodnik bolszoj sowietskoj enciklopedii*, Moskwa 1990.
- Kamieniew A., *Dietonator spokoistwija*, „Uczitielskaja gazieta” 1990, nr 5.
- Kasumowa T., *Azerbejdžan poslie wyborow*, „Trud”, 3 XI 1990.
- Kazinian A., *Poligon „Azerbejdžan”*, Jerewan 2011.
- Konstitucionnyj Akt O gosudarstwiennoj nezawisimosti Azierbiejdžanskoj Riespubliki ot 18 oktjabria 1991 g.*, „Bakinskij raboczij”, 7 XI 1991.
- Konstitucionnyj Zakon Azierbiejdžanskoj SSR O suwierienitietie Azierbiejdžanskoj SSR ot 23 sientjabrja 1989 goda*, „Bakinskij raboczij”, 5 X 1989, „Izwestija”, 24 XI 1990.
- Konstytucja Związku Socialistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1978.
- Leksykon państw świata '93/94*, Dortmund–Warszawa 1993.
- Łapin A., *Konflikty w obszczestwie*, „Krugłyj stoł uczionych”, „Obszczestwiennyje Nauki i So-wriemiennost” 1991, nr 1 s. 52.
- Łubian G., Zolian S., Arszakjan A., *Sumgait, gienocid... głasnost?*, Jerewan 1989.
- Mielikjan R. (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politikie, Dokumenty i kommentarij*, t. 2, Moskwa 2009
- Mroziewicz K., *Pół sieroty po ZSRR*, „Polityka”, nr 6, 8 II 1992.
- Nagornyj Karabach – wojna na poroge*, „Argumenty i fakty – Armenija”, 15 VI 2012.
- Nagornyj Karabach. Istoriceskaja sprawka*, Jerewan 1988.

- O principiach wsieobjemliuszczego uriegulirowanija nagorno-karabachskogo woorużiennogo konflikta*, nojabr 1998, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politiki. Dokumenty i kommientarij*, t. 1, Moskwa 2008, s. 767.
- Obraszczeniye I Siekrietaria CK KP(b) Armenii G. Arutinowa k J. Stalinu o wniesienii CK KP i Sownarodkom Armenii na rassmotrienije CK WKP(b) i prawitielstwa SSSR woprosa o wkluczenii Nagornogo Karabacha w sostaw Armianskoj SSR w kaczestwie karabachskoj obłasti*, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politiki. Dokumenty i kommientarij*, t. 1, Moskwa 2008.
- Oganesjan E., *Wiek borby*, München–Moskwa 1991.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. Minsk Group, *Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair countries*, press release, LAquila, Italy, 10 July 2009, www.osce.org.
- Pierwaja dupołnitelnaja wstrecza sowieta SBSJe w Hielsinki, 24 marta 1992*, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politiki. Dokumenty i kommientarij*, t. 1, Moskwa 2008, s. 717.
- Pjanych G., *Kto ot даст оруziye*, „Moskowskije Nowosti”, nr 31, 5 VIII 1990.
- Plan Gobła po karabachskoj problemie do sich por jawliajetsja priedmetom intiensiwnogo ob-sużdienija*, 14 III 2008, www.panarmenian.net., dostęp 05.01.2012.
- Postanowlienije Plienuma Nagorno-Karabachskogo Obkoma KP Azerbejdżana o triebowanii trudjaszichsja, kommunistow awtonomnoj obłasti po woprosu prisojedinenija NKAO k Armianskoj SSR ot 17 III 1988 g.*, „Sowietskij Karabach” (Stepanakert), 18 III 1988.
- Postanowlienije Plienuma Nagorno-karabachskogo obkoma KP Azierbejdżana o poddierzkie triebowanij nasielienija awtonomnoj obłasti prisoiedinit NKAO k Armianskoj SSR ot 20 fiewralia 1988 g.*, „Sowietskij Karabach” (Stepanakert), 7 III 1988.
- Postanowlienije Prezidiuma Wierchowonego Sowieta Azierbejdżanskoj SSR O chodatajstwie deputatow sowieta narodnych dieputatow NKAO pieriedacze obłasti iz Azierbejdżanskoj SSR w sostaw Armianskoj SSR ot 13 ijunia 1988 g.*, „Bakinskij raboczij”, 14 VI 1988.
- Postanowlienije Wierchowonego Sowieta Armianskoj SSR O priedłożenijach wnosimych w Wierchownyj Sowiet SSSR po rieszieniu problemy NKAO ot 17 sientjabrja 1989 g.*, „Kommunist” (Erewań), 23 IX 1989.
- Postanowlienije Wierchowonego Sowieta Armiańskoj SSR O rieszienii wnieoczerednoj Sessii obłastnogo Sowieta Narodnych Dieputatow Nagorno-Karabachskoj Awtonomnoj Obłasti Azierbejdżanskoj SSR ot 20 fiewralia 1988 goda „O chodatajstwie pieried wierchowymi sowietami Azierbejdżanskoj i Armianskoj SSR o pieriedacze Nagorno-Karabachskoj Awtonomnoj obłasti iz sostawa Azierbejdżanskoj SSR w sostaw Armjanskoj SSR” ot 15 ijunia 1988 g.*, „Kommunist” (Erewań), 16 VI 1988.
- Postanowlienije Wierchowonego Sowieta Azierbejdżańskoj Riespubliki O podgotowkie projekta Akta O wostanowlienii gosudarstwiennoj niezawisimosti Azierbejdżańskoj Riespubliki ot 30 awgusta 1991 g.*, „Bakinskij raboczij”, 3 IX 1991.
- Priedłożenija Karena Demirczana za kotoryje jego ubili*, www.news.am z 31 III 2011 r., dostęp 19.11.2012.
- Radio Azatutyun z 24 VI 2011, www.rus.azatutyun.am, dostęp 03.01.2013.
- Radyszewskij D., *Grażdzańskoj wojny nie budiet*, „Moskowskije Nowosti” nr 36, 9 IX 1990.
- Radyszewskij D., *Fidaini*, „Moskowskije Nowosti” nr 23, 10 VI 1990.

- Rieszenije wnieoczeriednoj sessii Sowjeta Narodnych Dieputatow NKAO 20-togo sozywa O słoziszejsja w oblasti obstanowkie i mierach po jejo stabilizaciji ot 21 ijunia 1988 g.*, „Sowiet-skij Karabach” (Erewań), 23 VI 1988.
- Rieszenije Wnieoczeriednoj Siessii Sowjeta Narodnych Dieputatow NKAO XX sozywa o chodatajstwie pieried Wierchownymi Sowietami Azierbejdżanskoj SSR i Armianskoj SSR o pieriedacze NKAO iz sostawa Azeerbejdżanskoj SSR w sostaw Armjanskoj SSR*, „Sowiet-skij Karabach”, 21 II 1988.
- Safari M., *Protowosostojanije nie mozet prodolżatsja wieczno. Narodnyj Front izbieżał raskoła*, „Niezawisimaja gazieta”, 20 VII 1991.
- Soglaszenije protivoborstwujuszczich storon – Azierbejdżana, Armenii i Nagornogo Karabacha O połnom prekraszczennii diejstwij ot 11 maja 1994 g.*, www.rn.kazimirov.ru
- Soobszczienije o zasiedanii Priezidiuma Wierchownoego Sowjeta SSSR o priniatom im postanowlieniju o wwiedienii w NKAO osoboj formy uprawlienija ot 12 janwaria 1989 g.*, „Prawda”, 13 I 1989.
- Sowmiestnoje kommunikie Ob itogach posriedniczeskoj missii priezidentow B. Jelcyna i N. Nazarbajewa, 23 sientjabrja 1991 g.*, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politieke. Dokumenty i kommientarij*, t. 1, Moskwa 2008, s. 703.
- Sowmiestnoje zajawlienije gław gosudarstw Iślamskoj Riespubliki Iran, Azierbejdżanskoj Riespubliki i Riespubliki Armenija w Tiegieranie ot 7 maja 1992 g.*, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politieke. Dokumenty i kommientarij*, t. 1, Moskwa 2008, s. 717.
- Ukaz Priezidenta SSSR O zaprieszczienii sozdanija woorużonnych formirowanij nie priedusmotriennych zakonodatielstwom SSSR i izjatii orużija w słuczaje jejo niezakononogo chranienija ot 25 ijulia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow i Wierchownoego Sowjeta SSSR”, nr 31/1990, poz. 559.
- Ukaz Priezidiuma Wierchownoego Sowjeta SSSR Ob objawlienii czriezwyczajnogo położenija w Nagorno-Karabachskoj awtonomnoj oblasti i niekotorych drugich rajonach ot 15 janwaria 1990 g.*, „Izwestija”, 16 I 1990.
- Ukaz Prieziduma Wierchownoego Sowjeta SSSR o wwiedienii osoboj formy uprawlienija w Nagorno-Karabachskoj awtonomnoj oblasti ot 12 I 1989 g.*, „Wiedomosti Wierchownoego Sowjeta SSSR” 1989, nr 3, s. 14.
- W. Stupiszin, *Moja missija w Armenii 1992–1994. Wspominanija pierwego pośła*, Moskwa 2001.
- Wojewodskij K., *Pierestrojka w karabachskom zierkalie*, „Pro Armenia” 1993, nr 1.
- Zakon Armianskoj SSR o pierieimienowanii Armjańskoj SSR ot 24 awgusta 1990*, „Gołos Armenii”, 25 VIII 1990.
- Za chodom diwersionnoj wylazki WS Azierbejdżana sledili tureckije i izrailskije spiecjalisty*, „Nowoje wriemia” (Jerewan), 9 VI 2012.
- Zakliuczenije Prezidiuma Sowjeta Ministrow SSSR po rezultatam rassmotrienia obraszczienij trudiaszczichsja s triebowanijem prisojedinenija Nagornogo Karabacha k Armianskoj SSR ot 23 nojabrja 1977 g.*, [w:] J. Barsegow (red.), *Nagornyj Karabach w mieżdunarodnom prawie i mirowoj politieke. Dokumenty i kommientarij*, t. 1, Moskwa 2008.

Zakon SSSR o porządki rozwiązania woprosow swjazanych s wychodom sojuznoj riespubliki iz SSSR ot 3 aprielia 1990 g., „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchow-nogo Sowjeta SSSR” 1990, nr 15.

Zakon SSSR o razgraniczenii połnomoczij miezdu Sojuzom SSR i subiektami federacji ot 26 aprielia 1990 g., „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchow-nogo Sowjeta SSSR” 1990, nr 19.

Zieliński E., *Proces odrodzenia narodowego i państwowego republik*, [w:] *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, red. E. Zieliński, Warszawa 1993.

Zieliński J., *Próby rozwiązywania konfliktów narodowościowych*, [w:] *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, red. E. Zieliński, Warszawa 1993.

Minskaja Gruppa OBSE szcztajet riezoliuciju GA OON po Karabachu nieudowlietworitielnoj i diskriminacjonnoj, 13 III 2008, www.panarmenian.net, dostęp 17.11.2012.

www.news.am z 4 II 2013 r., dostęp 28.12.2012.

www.dijin2003.livejournal.com, dostęp 28.12.2012.

www.eastbook.eu, dostęp 17.11.2012.

www.mfa.am, dostęp 07.01.2013.

www.mid.ru, dostęp 03.01.2013.

www.rferl.org, dostęp 03.01.2013.

www.stratfor.com, dostęp 05.01.2013.

www.stratfor.com, dostęp 05.01.2013.

www.studium.uw.edu.pl, www.konserwatyzm.pl z 30 X 2012, dostęp 02.01.2013.

www.sumgait.info, dostęp 08.01.2013.

Czasopisma

„Izwestija”, 17 VI 1988.

„Izwestija”, 26 II 1988.

„Izwestija”, 6 III 1988.

„Kommunist” (Erewań), 28 II 1988.

„Litieraturnaja Gazieta”, nr 10, 13 III 1991.

„Litieraturnaja Gazieta”, nr 8, 27 II 1991.

„Moskowskije Nowosti”, nr 1, 7 I 1990.

„Niezawisimaja Gazieta”, 13 VIII 1992.

„Rodina”, nr 4, 1994.

„Sielskaja żizń”, 24 XII 1987.

„Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchow-nogo Sowjeta SSSR”, 1990, nr 15, s. 252.

„Życie Warszawy”, 24 IX 1991 r.

The conflict over Mountainous Karabagh and attempts of solving it

Abstract

The article discusses one of the key problems of the post-Soviet area in respect of broadly understood security. Although almost two decades have passed since its beginning, the conflict between Armenia and Azerbaijan still remains unregulated. It is a serious obstacle to normalizing relations between Armenia, Azerbaijan and Russia. The stance of the latter is particularly important to the possibility of peacefully resolving the conflict.

Key words: conflict, security, borders